

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
САМАРҚАНД ДАВЛАТ АРХИТЕКТУРА–ҚУРИЛИШ
ИНСТИТУТИ

Қўлёзма ҳуқуқида

УДК: 72.035

Ниёзов Азамат Ниёзахмадовичнинг

Ўзбекистоннинг XIX–XX асрлардаги маиший турмуш
иморатлари ва иншоотлари архитектурасини ўрганиш ва улардан
фойдаланиш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш

5А340102–“Архитектура назарияси ва тарихи, архитектура
ёдгорликларини тиклаш” мутахассислиги

Магистр даражасини олиш учун ёзилган

МАГИСТРЛИК ДИССЕРТАЦИЯСИ

Диссертация кўриб чиқилди
ва ҳимояга рухсат берилди.
“Архитектура назарияси ва тарихи”
кафедраси мудири:
Т.Ф. Кушманов

Илмий раҳбари: “Шарқ–европроект”
МЧЖ лойиҳалаш корхонасининг
директори **Х.Ж. Махмадиёров**

Самарқанд–2016

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ САМАРҚАНД ДАВЛАТ
АРХИТЕКТУРА–ҚУРИЛИШ ИНСТИТУТИ**

Факультет: Архитектура

Кафедра: Архитектура назарияси
ва тарихи

Ўқув йили: 2015–2016

Магистратура талабаси: А. Ниёзов

Илмий раҳбари: “Шарқ–европроект”
МЧЖ лойиҳалаш корхонасининг
директори Х.Ж. Махмадиёров

Мутахассислиги: Архитектура
назарияси ва тарихи, архитектура
ёдгорликларини тиклаш

МАГИСТРЛИК ДИССЕРТАЦИЯСИ АННОТАЦИЯСИ

Миллий маданиятнинг тараққиёт жараёни энг аввало унинг маданий меросини асраб–авайлаш, ўзлаштириш ва фойдаланиш билан боғлиқки, бу ўз навбатида халқ меъморчилигининг энг оммавий намуналари ва шаклларига мурожаат этиш, шу жумладан халқимизнинг ўтмишдаги маиший турмуш иморатлари, муҳандислик санъати ва хўжалик иншоотлари архитектурасини, уларнинг яратилиш тарихини ҳам ўрганишга қаратилмоғи зарур. “Тарихни унутган халқ, жамият ўз йўлини йўқотади. Бундай халқ ва жамиятнинг келажаги йўқ”, деб ёзади Президентимиз И.А. Каримов [1].

Халқ меъморчилигининг турли–туман намуналари ва шакллари ичида Мустақил Ўзбекистон архитектурашунослик фанида шу чоққача кам эътибор қаратилган турлари: маиший турмуш ва хўжалик иморатлари ҳам борки, улар орасида юқорида эслатиб ўтилган иморат ва иншоотлардан ташқари мойжувозлар, тегирмонлар, кўприklar, коризлар, тўғонлар, чорбоғлар ва дала ҳовлилари ҳам мавжуддир. Ана шу қатлам шу чоққача кенг ва чуқур ўрганилмаган.

Халқ меъморчилигининг ана шундай муҳим қатламини илмий ўрганиш ва тадқиқ қилиш, бу қатламдан Ўзбекистон архитектура назарияси ва тарихини ёзиш, архитектура ёдгорликларини қайта тиклаш ва таъмирлаш ишларида фойдаланиш Ўзбекистон замонавий архитектурашунослик фанининг долзарб масалаларидан биридир.

Тадқиқотнинг мақсади Ўзбекистоннинг XIX–XX асрлардаги маиший турмуш ва хўжалик иморатлари ва иншоотларини меъморий–режавий ва бадий хусусиятлари илғор усулларини ўрганиш ва аниқлаш, ва шу асосда улардан Мустақил Ўзбекистоннинг замонавий меъморчилигида фойдаланиш бўйича таклифлар ишлаб чиқишдир.

Тадқиқот объекти тарзида юқорида эслатиб ўтилганидек, Ўзбекистоннинг XIX–XX асрлардаги маиший турмуш ва хўжалик иморатлари ва иншоотлари олинган. Уларга одатда тегирмонлар,

мойжувозлар, ҳаммомлар, гармобалар, обзанлар, ҳовузлар, фавворалар, арик, дала ҳовлилари, чорбоғлар, шийпонлар, коризлар кирган. Тадқиқот предмети—бу ана шундай иморат ва иншоотларнинг архитектуравий—режавий ечимлари, шакллари, конструктив ва функциявий ташкиллаштирилиши, тарихий ривожланиши, улардаги тежамкорлик ва самарадорлик, анъанавийлик усулларини ўрганиш ва тадқиқ қилишдир.

Тадқиқот услуги комплекс илмий характердаги изланишларни ўз ичига олиб, икки босқичда ўтказилган. Биринчиси—тадқиқот объектига кирган иморатлар ва иншоотлар ҳақидаги маълумотларни (натурал, ёзма ва тасвирий материалларни, махсус адабиётларни) йиғиш ва ўрганиш; иккинчиси—уларни илмий тадқиқ қилиш ва умумлаштиришдан иборат.

Ишнинг илмий янгилиги шундаки, унда муаллиф томонидан ўтказилган тадқиқотлар асосида қуйидагилар илк бор бажарилди ва аниқланди:

- Ўзбекистоннинг XIX–XX асрлардаги маиший турмуш ва хўжалик иморатлари ва иншоотларининг умумий классификацияси ишлаб чиқилди;
- Тадқиқот объектига кирган иморат ва иншоотлар архитектураси, композициявий—бадий хусусиятлари ўрганилиб, уларга илмий баҳо берилди;
- Ўзбекистоннинг тарихий маиший турмуш ва хўжалик иморатларидан бир нечтасининг график реконструкциялари бажарилди.

Ишнинг асосий натижалари:

- Ўзбекистонда қадимги даврлардан то XX асргача шаклланган маиший турмуш иморатларининг архитектураси ўрганилди;
- Маиший турмуш, хўжалик ва ишлаб чиқариш иншоотларининг композициявий—бадий, режавий ва қурилиш хусусиятлари аниқланди ва уларга тарихий ва илмий баҳо берилди;
- Тадқиқот объектига киритилган иморатлар ва иншоотларнинг архитектуравий типологияси аниқланди ва уларни ана шундай иморатларнинг замонавий турлари билан таққосланди;
- Ўзбек халқи муҳандислик санъати асарларидаги анъанавийлик ва тадрижийлик ҳолатлари тадқиқ қилинди;
- Тархий маиший турмуш ва хўжалик иморатлари ва иншоотлари архитектурасидан замонавий меъморчиликда фойдаланиш бўйича таклифлар ишлаб чиқилди.

Магистратура талабасия:

А. Ниёзов

**MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY EDUCATION OF
REPUBLIC OF UZBEKISTAN
SAMARKAND STATE ARCHTECTURAL AND CIVIL
ENGINEERING INSTITUTE NAMED AFTER MIRZO ULUGBEK**

Faculty: Architecture

Department: Theory and History of
Architecture

Academic Year: 2015–2016

Magistr: A. Niyazov

Scientific advizor:

Kh.J.Mahmadiyarov, director of
“Shark Evroproject” LTD

Specialty: 5A340102–Theory and
History of Architecture, Restoration of
Architectural Monuments

THE IMPORTANCE OF THESIS THEME:

The process of development of national culture depends on protection and adaptation of cultural heritage. In the architecture of historical cities of Uzbekistan, and especially in development of modern architecture in the years of Independence, great importance plays the traditions of XIX–XX centuries Engineering Buildings and Complexes. This kinds of buildings during the all times of historical development showing the art of construction, architecture, town building, crafts art and decoration mastery and aesthetic values.

In the history of architecture of Uzbekistan architecture of Engineering Buildings and Complexes has different types and appearance and they have the long time of historical development and some of them still exist. In different parts of Uzbekistan in accordance to the economical and social development and local climate were formed the local architectural schools, in which masters gained experience in forming Engineering Buildings and Complexes.

Contemporary rapid development of our Motherland with the development of tourism and attention to historical values, requires from us to pay great attention to the preservation and use of XIX–XX centuries Engineering Buildings and Complexes and we can adopt them to social and touristic function.

Purpose of the research: The purpose of this research is to analyze the principles and methods of architectural and planning organization of XIX–XX centuries Engineering Buildings and Complexes, and methods of construction based on special literature. Our aim is to adopt them to modern social functions, preserve them for next generation, and elaborate effective ways and methods in use of Engineering Buildings and complexes, and also give them proper scientific consideration.

Objects of the research: As the objects of research were taken Engineering Buildings, which were built in the historical cities of Uzbekistan in XIX–XX centuries.

Subject of the research: Subject of the research is study Engineering Building's architecture from the points of modern architecture and urban design, and their preservation and adaptation for modern function.

Methods of the research: In the research we are used following scientific methods: the study of research objects in nature; the study of objects based on special literature; the comparison of study objects; the scientific conclusion of study materials with the use of special approach; use of legislative codes in preservation and adaptation of historical monuments.

Scientific novelty of research consists following: For the first time elaborated classification of Uzbekistan's Engineering Buildings of XIX–XX century; Studied compositional and architectural essentialities of investigated objects and given scientific conclusion of them; Given the graphical reconstruction Uzbekistan's Engineering Buildings.

The research has the following main results:

- Studied the architecture of Uzbekistan's Engineering Buildings from Ancient time to XX century.

- Finding include the compositional, planning and constructional features of Engineering Buildings and given historical and scientific conclusion of them.

- Given the architectural typology of investigated objects and comparisons with modern types of these kinds of buildings.

- Studied the traditions and innovations of Uzbekistan's Engineering Buildings

- Given the recommendations for use of historical Engineering Buildings architecture in modern practice.

Masters:

A. Niyozov

МУНДАРИЖА

КИРИШ	7
I–БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДА МАИШИЙ ТУРМУШ, ХЎЖАЛИК ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ОБЪЕКТЛАРИНИНГ ТАРИХИ ВА РИВОЖЛАНИШ ТАМОЙИЛЛАРИ	15
1.1. Маиший турмуш объектлари.....	15
1.2. Хўжалик объектлари.....	18
1.2.1. Сардобалар.....	18
1.2.2. Ҳовузлар.....	23
1.2.3. Чархпалаклар.....	24
1.3. Ишлаб чиқариш объектлари.....	25
1.3.1. Жувозлар.....	25
1.3.2. Тегирмонлар.....	26
1.3.3. Яхтангилар.....	27
1.3.4. Устахоналар.....	29
1.4. Тадқиқот объектларининг типологияси.....	30
I–боб хулосаси.....	31
II–БОБ. ТАДҚИҚОТ ОБЪЕКТЛАРИНИНГ МЕЪМОРИЙ–РЕЖАВИЙ, ҲАЖМИЙ ВА КОНСТРУКТИВ ЕЧИМЛАРИНИ ЎРГАНИШ	34
2.1. Меъморий–режавий ва ҳажмий ечимлар.....	34
2.2. Конструктив ечимлар ва қурилиш материаллари.....	37
2.3. Ер ости қоризларининг конструктив қурилмалари.....	41
II–боб хулосаси.....	46
III–БОБ. ЎЗБЕКИСТОННИНГ XIX–XX АСРЛАРДАГИ МАИШИЙ ТУРМУШ, ХЎЖАЛИК ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ОБЪЕКТЛАРИНИНГ ИЧКИ КЎРИНИШЛАРИ ВА КОМПОЗИЦИЯВИЙ–БАДИИЙ ХУСУСИЯТЛАРИНИ ТАДҚИҚ ҚИЛИШ	49
3.1. Ҳаммомлар.....	49
3.2. Гамобалар.....	53
3.3. Оловхона (эркаклар уйи).....	58
3.4. Ишлаб чиқариш қорхоналари.....	61
III–боб хулосаси.....	65
IV–БОБ. ТАДҚИҚОТ ОБЪЕКТЛАРИ АРХИТЕКТУРАСИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРДАН ЗАМОНАВИЙ АРХИТЕКТУРАДАН ФОЙДАЛАНИШ БЎЙИЧА ТАКЛИФЛАР	69
ЯКУНИЙ ХУЛОСА, ДИССЕРТАЦИЯ НАТИЖАЛАРИ ВА ТАКЛИФЛАР	71
ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	74

КИРИШ

Магистрлик диссертациясининг асосланиши ва унинг долзарблиги. Мустақил Ўзбекистон ривожланишининг янги босчиқида республикамиз маданияти ва миллий бунёдкорлик кадриятларини тиклашдек улуғвор вазифалар турибди.

Миллий маданиятнинг тараққиёт жараёни энг аввало унинг маданий меросини асраб–авайлаш, ўзлаштириш ва фойдаланиш билан боғлиқки, бу ўз навбатида халқ меъморчилигининг энг оммавий намуналари ва шаклларига мурожаат этиш, шу жумладан халқимизнинг ўтмишдаги маиший турмуш иморатлари, муҳандислик санъати ва хўжалик иншоотлари архитектурасини, уларнинг яратилиш тарихини ҳам ўрганишга қаратилмоғи зарур. “Тарихни унутган халқ, жамият ўз йўлини йўқотади. Бундай халқ ва жамиятнинг келажаги йўқ”, деб ёзади Президентимиз И.А. Каримов [1].

XIX–XX асрлардаги бундай оммавий қурилиш объектларини ўрганиш орқали биз халқимиз ўтмишидаги маиший турмуш иморатлари ва иншоотларининг ранг–баранглигига, халқ меъморчилиги ижодининг эстетик ва миллий қирраларига эътиборимизни қаратамиз. Шунинг учун бўлса керак, кўпчилик тадқиқотчилар халқ меъморчилиги намуналари саналмиш турар жойлар, масжидлар, ҳаммомлар, обзонлар, гармобалар, сардобалар, яхтангилар, ҳовузлар, сув кўтаргичлар ва шу каби маиший турмуш ва хўжалик иморатларини халқимиз меъморий ва муҳандислик санъатининг кўз илғамас марваридлари тарзида баҳолайдилар. Чунки бу иморатларнинг архитектураси яққол кўзга ташланмасада, уларни яратиш асосида халқ ижодининг меъморий сир–асрорлари ётади.

Шундай қилиб, халқ меъморчилигининг турли–туман намуналари ва шакллари ичида Мустақил Ўзбекистон архитектурашунослик фанида шу чоққача кам эътибор қаратилган турлари: маиший турмуш ва хўжалик иморатлари ҳам борки, улар орасида юқорида эслатиб ўтилган иморат ва

иншоотлардан ташқари мойжувозлар, тегирмонлар, кўприклар, коризлар, тўғонлар, чорбоғлар ва дала ҳовлилари ҳам мавжуддир. Бир қараганда унча кўзга ташланмайдиган бу иншоотлар аслида ўзбек халқининг ўтмишидаги муҳандислик, хўжалик ва маиший турмуш санъати намуналари ҳисобланиб, улар ўзларининг ўта тежамли ва самарали меъморий–ҳажмий ечимлари, шакл ва услублари билан қизиқарли ва, айти пайтда, замонавий “экоархитектура”, “экопарк” каби амалий йўналишларнинг дебчасидир.

Бироқ, илму–фандаги турли хил ҳолатлар туфайли халқ меъморчилигидаги айнан ана шу қатлам шу чокқача кенг ва чуқур ўрганилмади. Чунки кенг масштаб ва кўламли замонавий шаҳарсозлик, коммунал техник хўжалиги, ижтимоий ва саноат қурилиши бундаин кичик ва майдалашган маиший турмуш ва хўжалик иморатлари ва қурилмаларини ривожлантиришга имкон бермади. Фақат бозор иқтисодиёти шароитига мослашган Мустақил Ўзбекистон Республикаси даврида тарихий меросимиз ва қадриятларимизни қайта тиклаш, ўзбек халқи бунёдкорлик санъатининг энг қулай, тежамли ва самарали йўналишларини излаб топиш, улардан унумли фойдаланиш имкониятлари яратилди. Халқ хўжалигини ривожлантиришнинг ички резервлари ва анъанавий услубларидан фойдаланиш, шу жумладан халқ меъморчилиги ва қурилишидаги ишлаб чиқаришнинг тежамкор йўналишларини яратиш вазибалари қўйилмоқда.

Ўзбекистон халқ меъморчилигини ўрганишга доир замонавий архитектурашунослик фанининг муҳим йўналишларидан бири–бу архитектурада анъанавийлик ва замонавийлик усулларининг муштарақлик масаласидир. Чунки меъморчилик соҳасига доир ҳар қандай янгилик асосида ўтмишнинг илғор анъаналари, замонага хос эстетик ва конструктив янгиликлар ва усулларни бир–бирига уйғунлаштириш ётади. Айнан шу масала халқимизнинг ўтмишидаги маиший турмуш, ишлаб

чиқариш, хўжалик ва муҳандислик иншоотларининг қурилиши ва архитектурасида ўз аксини топган.

Кейинги йилларда халқ хўжалигининг барча соҳаларини экологизациялаш ва иқтисодий тежаш жараёни алоҳида долзарб масалага айланиб бормоқдаки, бунда архитектуранинг роли ўта муҳимдир. Масалан, бу энергияни тежаш, қурилиш материаллари ва конструкцияларидан, биноларнинг очиқ ва ёпиқ меъморий муҳитидан самарали фойдаланиш каби масалаларга боғлиқки, булар қурилаётган иморатларни нафақат функционал–ҳажмий тўғри ташкиллаштириш, балки уларнинг меъморий–режавий ечимларидан қайта тикланувчи табиий ресурслар–шамол кучи, ёгин сувлар, қуёш энергияси кабилардан унумли фойдаланишни талаб этади. Ўтмишнинг ана шундай иморатлари каторига тегирмонлар, мойжувозлар, коризлар, сув тўпловчи ва уни юқорига чиқарувчи қурилмалар, шамолни тутувчи баланд айвонлар, сувни сачратувчи, йиғувчи иншоотлар халқнинг маиший турмуш шароитини, халқ фаровонлигини, юртимизнинг иссиқ–қуруқ иқлим шароитида қулай микромуҳит ва шинамлик яратиш имконини берган. Шунинг учун ҳам улардан халқ унумли фойдаланган, улар меъморчиликда тежамкорлик ва самарадорлик манбаи ҳисобланган.

Халқ меъморчилигининг ана шундай муҳим қатламини илмий ўрганиш ва тадқиқ қилиш, бу қатламдан Ўзбекистон архитектура назарияси ва тарихини ёзиш, архитектура ёдгорликларини қайта тиклаш ва таъмирлаш ишларида фойдаланиш Ўзбекистон замонавий архитектура-шунослик фанининг долзарб масалаларидан биридир.

Тадқиқот объекти ва предмети. Тадқиқот объекти тарзида юқорида эслатиб ўтилганидек, Ўзбекистоннинг XIX–XX асрлардаги маиший турмуш ва хўжалик иморатлари ва иншоотлари олинган. Уларга одатда тегирмонлар, мойжувозлар, ҳаммомлар, гармобалар, обзанлар, ҳовузлар, фавворалар, ариқ, дала ҳовлилари, чорбоғлар, шийпонлар, коризлар кирган.

Тадқиқот предмети—бу ана шундай иморат ва иншоотларнинг архитектуравий—режавий ечимлари, шакллари, конструктив ва функциявий ташкиллаштирилиши, тарихий ривожланиши, улардаги тежамкорлик ва самарадорлик, анъанавийлик усулларини ўрганиш ва тадқиқ қилишдир.

Тадқиқот мақсади ва вазифалари. Тадқиқотнинг мақсади Ўзбекистоннинг XIX—XX асрлардаги маиший турмуш ва хўжалик иморатлари ва иншоотларини меъморий—режавий ва бадиий хусусиятлари илғор усулларини ўрганиш ва аниқлаш, ва шу асосда улардан Мустақил Ўзбекистоннинг замонавий меъморчилигида фойдаланиш бўйича таклифлар ишлаб чиқишдир. Ушбу қўйилган мақсадга биноан тадқиқотнинг қуйидаги илмий вазифалари аниқланди:

1. Ўзбекистонда қадимги даврлардан то XX асргача шаклланган маиший турмуш иморатларининг архитектурасини ўрганиш;
2. Маиший турмуш, хўжалик ва ишлаб чиқариш иншоотларининг композициявий—бадиий, режавий ва қурилиш хусусиятларини аниқлаш ва уларга тарихий ва илмий баҳо бериш;
3. Тадқиқот объектига киритилган иморатлар ва иншоотларнинг архитектуравий типологиясини аниқлаш ва уларни ана шундай иморатларнинг замонавий турлари билан таққослаш;
4. Ўзбек халқи муҳандислик санъати асарларидаги анъанавийлик ва тадрижийлик ҳолатларини тадқиқ қилиш;
5. Тархий маиший турмуш ва хўжалик иморатлари ва иншоотлари архитектурасидан замонавий меъморчиликда фойдаланиш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш.

Илмий янгилиги. Ишнинг илмий янгилиги шундаки, унда муаллиф томонидан ўтказилган тадқиқотлар асосида қуйидагилар илк бор бажарилди ва аниқланди:

- Ўзбекистоннинг XIX—XX асрлардаги маиший турмуш ва хўжалик иморатлари ва иншоотларининг умумий классификацияси ишлаб чиқилди;

- Тадқиқот объектларига кирган иморат ва иншоотлар архитектураси, композициявий–бадий хусусиятлари ўрганилиб, уларга илмий баҳо берилади;

- Ўзбекистоннинг тарихий маиший турмуш ва хўжалик иморатларидан бир нечтасининг график реконструкциялари бажарилди.

Тадақиқотнинг асосий масалалари ва фаразлари. Тадақиқотнинг асосий масалаларига тадақиқот объектига кирган иморат ва иншоотларнинг шу чоққача Ўзбекистон архитектурашунослик фанида тўлалигича ўрганилмаганлиги, бу иморатлар гуруҳига илму–фанда кам эътибор берилганлиги ва натижада Ўрта Осиё халқларининг хўжалик ва маиший турмуш объектларини қуришдаги азалий анъаналари ва уларнинг ривожланиши босқичлари, бу соҳадаги миллий қадриятлари, илм–фан ютуқлари ва тарихий меросга этарлича илмий баҳо берилмаганлиги каби масалалар киради. Тадақиқот фарази эса ушбу қатламдаги тарихий объектлар архитектураси ва уларга хос бўлган хусусиятлардан замонавий меъморчиликда фойдаланиш, бизгача сақланган шундай иморатларни таъмирлаш ва қайта тиклаш ишларида эътиборга олишдир.

Тадақиқот мавзуси бўйича адабиётлар шарҳи (таҳлили). Танланган мавзунинг меъморий жиҳатдан диссертация шаклида нафақат Ўзбекистон мисолида, балки Ўрта Осиё Республикаларида ҳам махсус ўрганилмаганлигига қарамасдан бу соҳадаги иморатлар ва иншоотлар ҳақидаги айрим илмий маълумотлар ва эслатмалар мавжуддир. Уларни шартли тарзда тўрт гуруҳга бўлиш мумкин. Ўзбекистон (Мовароуннаҳр)нинг ўтмиши ҳақидаги қадимги ва ўрта аср муаллифларининг тарихий жуғрофий асарлари; архитектура, меъморий анъаналар, хўжалик ва ишлаб чиқариш, иқтиодиётга доир адабиётлар; тадақиқот объектига тааллуқли тасвирий материаллар (миниатюралар, расмлар, фотографиялар, схемалар ва бошқалар); архив ва музей материаллари.

Биринчи гуруҳдаги манбалар қаторига Захириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарини, араб тарихчиси Таборининг “Тарих” китобини, М. Наршахийнинг “Бухоро тарихи” асари каби манбалари киритишимиз мумкин. Иккинчи гуруҳдаги адабиётларга В.В. Бартольднинг Ўрта Осиё минтақаси халқларининг тарихий, маданий ва ижтимоий–иқтисодий ҳаёти ҳақидаги асарини, учинчи гуруҳга эса Г.А. Пугаченкова, С.И. Галеркина, М.М. Ашрафи, А.Ю. Якубовский ва уларнинг шогирдлари томонидан ўрганилган ўрта аср миниатюраларини, тўртинчи гуруҳга архивлар ва музейларда сақланиб келаётган тадқиқот объектларига доир материалларни киритамиз.

Собиқ Иттифок даврида бизнинг мавзумизга яқин олиб борилган тадқиқот ишларига Л.И. Ремпель, А. Муҳаммаджонов, А. Бобохонов, Д.А. Нозилов, А.С. Ураловларнинг ёзган илмий мақолалари ва китобларини киритишимиз мумкин.

Таъкидла керакки, юқорида келтирилган илмий ишларда Ўзбекистоннинг XIX–XX асрлардаги маиший турмуш, хўжалик ва ишлаб чиқариш иморатлари ва иншоотлари комплекси, уларнинг шаклланиш тарихи ва архитектураси шу чоққача махсус ўрганилмаган.

Тадқиқотда қўлланилган методиканинг тавсифи. Тадқиқот услуби комплекс илмий характердаги изланишларни ўз ичига олиб, икки босқичда ўтказилган. Биринчиси–тадқиқот объектига кирган иморатлар ва иншоотлар ҳақидаги маълумотларни (натурал, ёзма ва тасвирий материалларни, махсус адабиётларни) йиғиш ва ўрганиш; иккинчиси–уларни илмий тадқиқ қилиш ва умумлаштиришдан иборат.

Мазкур ишда Ўзбекистон худудида ва унга қўшни республикаларнинг шаҳар ва қишлоқларида халқнинг маиший турмуши ва хўжалиги ишлаб чиқариш соҳасидаги 28 объект натурал тадқиқ қилинди, ўлчовлар ўтказилди, схемалар, чизмалар ва фотофиксация ишлари олиб борилди.

Булардан ташқари Самарқанд шаҳри музейларида, архивларда (ЎзР Марказий Давлат архиви) ва Археология институти кутубхонаси ва фондидан ҳам тадқиқот объектларига доир маълумотлар тўпланди ва олинди

Тадқиқот натижаларининг назарий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти шундаки, улардан Ўзбекистонда тарихий хўжалик ва муҳандислик объектлари архитектураси тарихини ва тараққиётини акс эттириш, Ўзбекистон замонавий архитектураси ва меъморчилик назарияси учун фойдаланиш, тадқиқот объектларини илмий оммалаштириш, Ўзбекистон олий ўқув юртларида архитектура тарихи ва назариясига доир фанларни кенгрок ёритиб бериш, бизгача сақланган тадқиқот объектларини қайта тиклаш ва таъмирлаш ишларида фойдаланишдир.

Иш тузилмасининг тавсифи. Диссертация кириш, 4 та боб хулосалари билан, 12 та параграф, якуний хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат ва ҳажмибетни ташкил қилади. Диссертацияга тақдимот материаллари ва тадқиқотда қўлланилган меъморий атамалар луғати илова қилинган.

Тадқиқотнинг кириш қисмида диссертация мавзусининг асосланиши ва унинг долзарблиги, тадқиқот объекти ва предмети, тадқиқот мақсади ва вазифалари, илмий янгилиги, тадқиқотнинг асосий масалалари ва фаразлари, тадқиқот мавзуси бўйича адабиётлар шарҳи (тахлили), тадқиқотда қўлланилган методиканинг тавсифи, тадқиқот натижаларининг назарий ва амалий аҳамияти ҳамда иш тузилмасининг тавсифи очиб берилган.

Диссертациянинг I–боби “Ўзбекистонда маиший турмуш, хўжалик ва ишлаб чиқариш объектларининг тарихи ва ривожланиш тамойиллари” деб номланиб, унда маиший турмуш объектлари, хўжалик объектлари, ишлаб чиқариш объектлари, тадқиқот объектларининг типологияси тадқиқ қилинган

Тадқиқотнинг II–боби “Тадқиқот объектларининг меъморий–режавий ҳажми ва конструктив ечимларини ўрганиш”га бағишланган. Унда меъморий–режавий ва ҳажмий ечимлар, конструктив ечимлар ва қурилиш материаллари масалалар тадқиқ қилинган.

Ишнинг III–боби “Маиший турмуш, хўжалик ва ишлаб чиқариш объектларининг ички кўринишлари ва композициявий–бадий хусусиятларини тадқиқ қилиш”да ҳаммомлар Оловхона (эркаклар уйи), ишлаб чиқариш корхоналари масалалари қараб чиқилган ва тегишли хулосалар қилинган.

Ишнинг якуний хулоса қисмида диссертациянинг асосий илмий натижалари ва таклифлар берилган.

I–БОБ.
ЎЗБЕКИСТОНДА МАИШИЙ ТУРМУШ, ХЎЖАЛИК ВА
ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ОБЪЕКТЛАРИНИНГ ТАРИХИ ВА
РИВОЖЛАНИШ ТАМОЙИЛЛАРИ

1.1. Маиший турмуш объектлари

Меросимизни кўпроқ ва чуқурроқ ўрганиши керак.
И.А. Каримов

Маиший турмуш объектларига ўтмишда обзан, ҳаммом, гармоба, оловхона каби объектлар кирган.

Ўрта Осиёда X асрда яшаб ижод этган Абу Мансур ал-Қумрининг “Китоб ат–тансир фи–л–истилохат ат–тиббия” (“Тиббий атамалар ва унсирлар луғати”) асаридан таржима қилинган айрим маълумотларга кўра Ўрта Осиё халқлари X асрдаёқ ваннани билган, уни маҳаллий тилда “обзан” деб атаган ва нафақат унда чўмилишни, балки ундан фойдаланишнинг бошқа усуллари, жумладан танани соғломлаштириш ва беморларни даволаш жараёнида қўллаш услубларини ҳам билишган [31]. Ибн Сино ўзининг X асрда ёзган машҳур “Тиб қонунлари” асарида ҳам обзандан тиббий мақсадларда фойдаланишнинг қатор услубларини кўрсатиб ўтган [33]. Бироқ, у обзаннинг ўзига тавсиф бермаган. Бундан чиқадики, Ибн Сино даврида Ўрта Осиё халқлари обзанни яхши билишган. Биз эътиборимизни ўша обзанлардан биронтаси бизгача сақланиб қолганми?, деган саволга қаратдик. Фикримизча, бундай обзанлар Ибн Сино даврида қурилган халқ ҳаммомларини жиҳозлашда ёки шифохоналарда сақланиб қолиши мумкин эди.

Археологик маълумотларга кўра X асрда Тароз шаҳрида қурилган ҳаммомда бир неча обзанларнинг қолдиқлари топилган [8]. Улар силлиқ тошдан ишланган, “кир” (сув ўтказмайдиган махсус қоришма) билан сувалган ва ҳаммом полига ўрнатилган бўлиб, алоҳида муолажа хонасини ташкил қилган. Уларнинг ўлчамлари ҳозирги замонавий ванналарга яқин бўлган. Кейинги ўрта асрларда қурилиб археологик қолдиқлари бизгача

сақланиб қолган бошқа Ўрта Осиё ҳаммомларидан (масалан Ахсикент, Тошкент, Самарқанд, Шохжувар шаҳри ҳаммомларида) ваннани эслатувчи жиҳозлар учрамаган [33]. Шунинг учун илму–фанда кейинги даврларгача X аср Ўрта Осиё обзанлари ҳақида тўлиқ тасаввурга эга эмас эдик. Абу Мансур ар–Қумрининг юқорида эслатилган китоби бу ҳақдаги тушунчаларимизни аниқлаштиришга ёрдам беради. Чунки унда обзанга тегишли барча тавсилотлар ёзма шаклда берилган. А.С. Уралов ана шу тарихий манбага ва Тароз шаҳри ҳаммоми қолдиқларига асосланиб X аср Ўрта Осиё обзанининг фанда илк бор график реконструкциясини яратади. У замонавий ваннага жуда ўхшаб кетади: узунлиги 135–170 см атрофида, баландлиги 47–50 см, эни эса ўтирган одам елкасининг кенглигидан каттароқ. Обзан кумуш, мис ва шунга ўхшаш маъданларнинг аралашмасидан ишланган. Обзоннинг ёғочдан қопқоғи бўлиб, ундан одамнинг боши ташқарига чиқиб турган. Обзан ичига иссиқ сув қуйилиб, унга турли хил шифобахш ўтлар ташланган. Сув тайёрлангач, обзанга одам киритилиб ва ўтказилиб ёғоч қопқоқ шундай ёпилганки, ундан одам боши ташқарига чиқиб турган [30].

Яна бир тарихий маълумот. Сиз Ўрта Осиё халқларининг ўтмишда иссиқ ҳаволи “қуруқ ҳаммом”дан фойдаланганини эшитганмисиз? Йўқ. Чунки “қуруқ ҳаммом” деганда биз фақат фин ҳаммоми–“сауна”ни тушунамиз. Ваҳоланки, X асрда Ўрта Осиё табиблари айрим беморларни даволашда ўзига хос ажойиб қуруқ ҳаммомдан фойдаланишни тавсия қилганлар.

Абу Мансурнинг ўша китобида айнан шундай ҳаммом ҳақида ёзма маълумотлар берилган. Унга кўра бундай ҳаммомни ташкил этиш учун кир ювиш жомига ўхшаш кенг цилиндрик жой ясалиб, унинг ичига ёғоч стул қўйилади. Жом усти икки тенг бўлақдан иборат ёғоч қопқоқ билан ёпилган бўлиб ундан стулга ўтирган одамнинг боши ташқарига чиқиб туради. Шундан сўнг ердан ушбу жом сиғадиган баландликда чуқур ковлаб, жом шу чуқурга ўрнатилади. Кейин жом четидан айланасига ени бир тирсак

(50–60 см) ер қолдириб, унинг атрфидан ҳам яна шунча ва баландлиги жом бўйидан бир товон (20–22 см)га зиёд бўлган айланма чуқур қовланади. Шу чуқурга ҳарорати ердан ўтиб жомни иситадиган, унда қуруқ иссиқ ҳаво ҳосил қиладиган, бироқ, одам танасини қуйдирмайдиган даражада олов ёқилади. Шундан сўнг одам жом ичига, яъни қуруқ ҳаммомга туширилиб, стулга ўтказилади ва устидан икки бўлакли ёғоч қопқоқ ёпилади. Шунда одам калласи қопқоқ ташқарисида қолиши шарт. Шу зайлда ҳаммо ичида одам терга ботгунча ўтиради ва кейин ташқарига чиқарилади. Китобдаги ушбу ёзма маълумотларга асосланиб, А.С. Уралов Ўрта Осиёда Х асрларда қўлланган бундай ҳаммомнинг график реконструкциясини ишлаб чиқди [30].

XX аср ўрталарида Европада “жомадон–ҳаммом” номли антиқа ихтиро эълон қилинади. У электр қувватида ишлаб, мўъжаз ҳаммомни ва ташқи кўринишидан каттакон жомадонни эслатади. Жомадон ичида стул мавжуд бўлиб, қуруқ иссиқ ҳаво вужудга келади ва унга кириб ўтирган одам қаттиқ терлайди. Бу ихтиро аслда Х аср Ўрта Осиё қуруқ ҳаммоми зайлида ишланиб, жомадон ичига кирган одамнинг боши махсус тешиқдан ташқарида қолади ва муолажа пайтида бемалол гаплашиб ва телевизор кўриб ўтириш имкони яратилади. Кўриб турибмизки, бу ихтиронинг илк ибтидоси унинг Европада яратилишидан салкам минг йил олдин Ўрта Осиёда маълум бўлган, қўлланган ва у ўша даврда ал–Қумри томонидан ёзилган китобга муҳрлаб қолдирилган [34].

Шундай қилиб, Ўрта Осиё халқлари қадим моддий маданияти ва даволаш–шифобахш қурилмаларининг шу чоққача архитектура тарихи ва назариясига номаълум бўлган муҳим икки тури–обзан ва қуруқ ҳаммом ихтиро қилинди ва уларнинг график реконструкциялари ишлаб чиқилиб илмий муомалага киритилди.

1.2. Хўжалик объектлари

Маълумки, Ўрта Осиёда деҳқончилик ва шаҳарсозлик маданияти қадимдан сунъий суғориш иншоотлари билан боғлиқ бўлган. Шунинг учун ҳам ўтмишда сув таъминотига мўлжаллаб яратилган хўжалик иншоотларининг таснифи турли–тумандир. Уларнинг бир гуруҳи бевосита суғорма деҳқончилик билан боғланган бўлиб, тўғонлар, бандлар, сув айиргичлар, акведуклар, каналлар, коризлар ва ариқлардан иборат бўлса, иккинчи гуруҳи ҳовузлар, қудуқлар, сардобалар ва яхтангилардан ташкил топиб тоза ичимлик сувини сақлаш билан боғлиқ бўлган. Биринчи гуруҳ иншоотлари булоқ ва оқин сувларини тўплаш ва истемолчиларга етказиб беришга хизмат қилса, иккинчиси ер ости сувларини қазиб олиш, ёмғир ҳамда қор сувларини тўплаш, тоза сақлаш ва аҳолини чимлик суви билан таъминлашга қаратилган. Ичимлик суви нафақат шаҳар ва қишлоқларда, балки қарвон йўлларида ҳам керак бўлган. Савдо йўлларида ҳаракат қилувчи қарвонларнинг тўхташ жойларида қудуқлардан кўра сардобалар кўпроқ қурилган [16].

Сардобалар қуриш қадим замонлардан бошлаб, аҳолининг тоза ичимлик суви билан таъминлашдек давлат аҳамиятидаги муҳим вазифалар қаторига кирган.

1.2.1. Сардобалар

Сардоба—бу форсча сўз бўлиб, “сард”—яхтак, “об”—сув маъносини англатади. Сардоба усти гумбаз билан ёпилган, тарҳи доира шаклидаги чуқур ҳовуз ёки сувдондир. Қарвон йилларидаги сардобалар, одатда ёмғир ва қор сувлари билан тўлдирилган. Шунинг учун ҳам улар ташқи ёғин сувлар оқиб келадиган пастқам жойларда қурилган. Сувга тўлдирилгач сувдонга хушбўй ўтлар, шох–шаббалар ташланиб, қиш бўйи тиндирилиб, эрта баҳорда очилган. Айрим сардорбалар бундан фарқ қилиб, канал ёки

арик сувлари билан тўлдирилган. М.Е. Массон сардобаларни Ўрта Осиёда Ислом давридан ҳам олдин вужудга келган, деган фикрни ёзган [16].

Маълумки, Ўрта Осиёда IX аср бошидан то XII аср бошларигача ижтимоий–иқтисодий аҳвол ва илм–фаннинг яхшиланиши туфайли савдо хунармандчилик ишлари ривож топди. Натижада карвон йўлларидаги қурилиш, шу жумладан, сардобалар қурилиши ҳам авж олади.

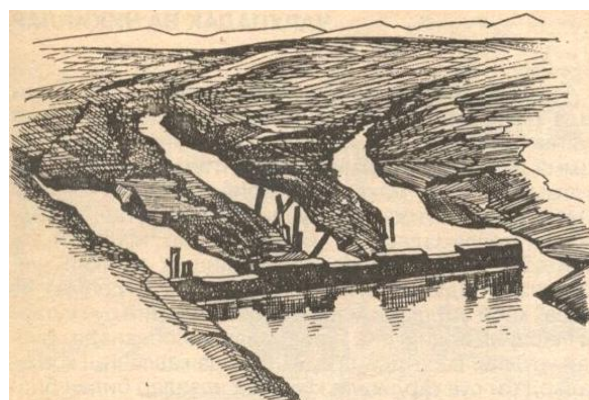
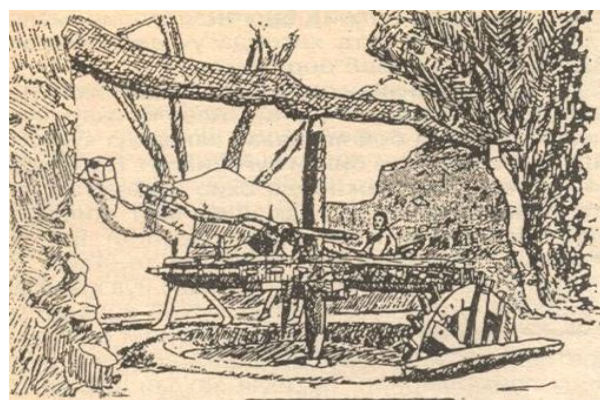
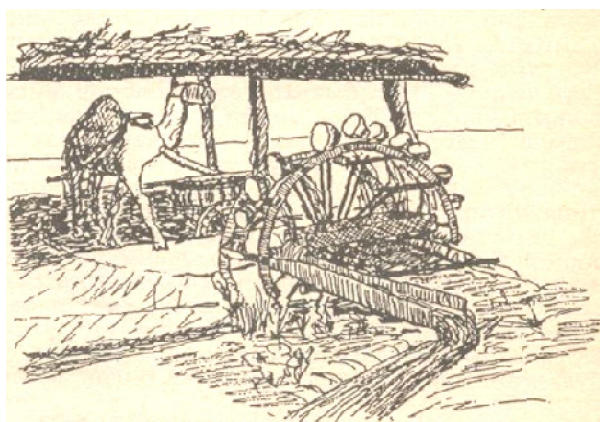
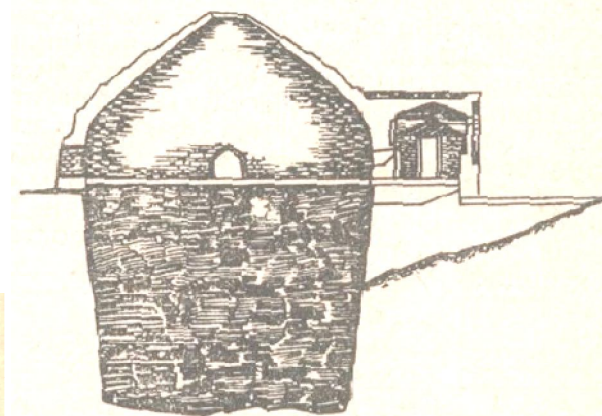
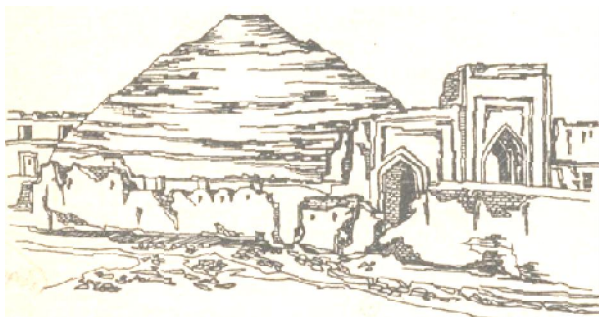
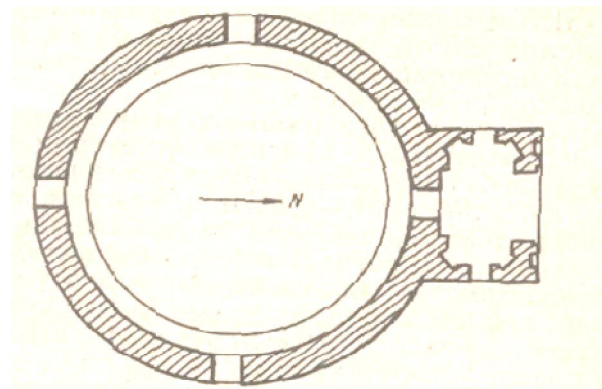
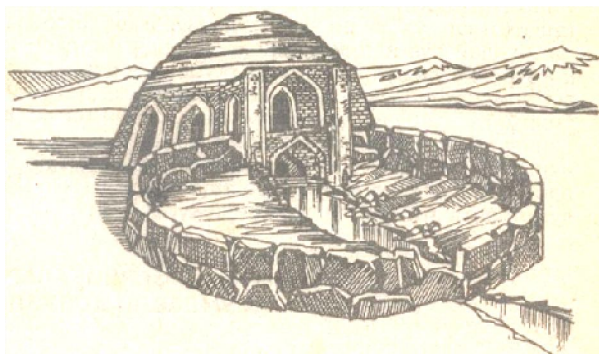
Бу даврда мансуб тарихий маълумотларга кўра, Балх шаҳри ва Балх вилоятида, Мавр ва Бухоро воҳалари, ҳамда Ўрта Осиёнинг жанубий туманларидаги ҳудудларда сардобалар кўп қурилган [17].

Сардобалар ривожига кейинги босқич Амир Темур ва Темурийлар давридир. Бироқ, бу даврдан бизгача сақланиб қолган сардобалар жуда кам. Туркменистондаги Анау сардобаси ва Жиззах шаҳри яқинидаги Ёғочли сардоба шулар жумласидандир. Шайбоний Абдуллахон II (1557–1598) ҳукмронлиги давридан ҳам Ўрта Осиёда кўплаб сардобалар бизгача сақланиб қолган. Ўзбекистон ва Туркменистонда ҳатто “Сардоба” исмли қишлоқлар мавжуд. Қаршидан Туркменистоннинг Керки шаҳригача бориладиган қадимги карвон йўлида (ҳозирги “Эски Талимаржон” номли қишлоқ яқинида) XVII аср бошларида қурилган “Санги Сувлоқ” номли сардоба харобалари топилган. Мазкур сардоба гумбази атрофида кириш–пештоқи ва зинапоядан ташқари йўловчиларнинг вақтинча тўхтаб дам олишига мўлжалланган хоналар ва равоқли айвонлар жойлашган. Хоналар ва айвонларга ташқаридан қирган. Сардоба ҳовузининг диаметри эса анча катта бўлиб, у 17 метрни ташкил этган [16].

Кўриб турибмизки. Санги Сувлоқ сардобаси оддий сардобалардан фарқ қилиб, сув манбаи вазифасидан ташқари йўловчиларнинг унда тўхтаб дам олиш вазифасини ҳам бажарган.

Ана шундай сардобаларнинг бири, фикримизча Қаршидан Бухорогача борувчи эски карвон йўлида қурилиб, бизгача сақланган ва ҳозирги Қоровул–бозор шаҳарчасига яқин жойлашган Қоровул–бозор сардобасидир. Унинг олдинги чиққан равоқи пештоқидан даҳлизга

кирилиб, катта ва кенг зина орқали, ҳовуз ва ҳовуз атрофидаги супачаларга тушилади. Дастлаб даҳлиз устидан сардоба қўриқчиси ва хизматкорлари учун бир неча хоналар қурилган. Даҳлиз охиридаги икки нафар зиначалар сардоба ҳовузи атрофидаги супаларга олиб чиққан.

Ҳовузнинг диаметри 15 метр, чуқурлиги 8,1 метр сардоба гумбазининг баландлиги 6,36 метрга тенг. Гумбаз атрофида 9 та дераза туйнулари мавжуд. Сардобанинг бу хусусиятлари унда нафақат сув сақлаш, балки йўловчиларнинг вақтинча дам олишларига ҳам қулай шароит яратган. Сардобанинг Қоровул–бозор деб номланиши унга яқин жойда ўтмишда сарой қарвон–сарой ва бозор бўлганлигидан далолат беради [34].

Қаршидан Бухорога бориладиган эски қарвон йўлидаги рабобат ёнида қурилган “Қоқир сардоба” ҳовузининг атрофида ҳам кенг супали саҳн бўлган. Уларга тош зина орқали тушилган. Сардобани ХХ аср бошида қўрган Д.Н. Логофет “ушбу супалар саҳни шунчалик кенгки, уларга катта қарвон йўловчилари бемалол сиғади”, деб ёзади. Сардоба ҳовузининг ўлчамлари анча катта 15–20 метр чамасида бўлиб, гумбаз ости деворлари ганч билан шувалган [16].

Сардоба ҳовузини сувга тўлдириш учун садоба гумбазининг ер ости сатҳида тешиқлар ишланган. Тешиқлар сони ва жойлашиши турли сардобаларда ҳар хил бўлиб, асосан гумбазнинг икки ёки уч томонидан в бир неча тешиқлардан гумбаз атрофидаги айлана ариқча орқали сув очиқ тушган.

Тарихий маълумотларга қараганда, Мовароуннаҳрда ХХ аср бошларида 44 та сардоба бўлган. Улардан 29 таси Қарши чўлида, 3 таси Мирзачўлда, 1 таси Қармана яқинидаги Чўли Малиқда қурилган. Қарши ва унинг атрофидаги сардобалар орасида шаҳардаги Одина Масжидининг жанубида XVI асрда Абдуллахон II томонидан бунёд этилган сардоба ҳам мавжуд. Профессор М.Е. Массон ўзининг “Проблема изучения цистерн–сардоба” номли китобида Қарши чўлидаги 7 та сардоба ҳақида қимматли маълумотлар берган [16]. Улар орасида биз учун энг муҳими Қарши шаҳри Регистонининг Жануби, яъни Чорсунинг рўпарасидаги Қарши сардобасидир.

Қарши шаҳри сардобаси юқорида саналган иншоотларга хос барча умумий хусусиятларни сақлаб қолган ҳолда баъзи жиҳатлари билан ажралиб туради. Биринчидан, Қарши сардобасининг хизмат ўрни чўлдаги карвон ёки чорва моллари эмас, балки шаҳар аҳолисига хизмат қилишда намоён бўлади. Иккинчидан, алоҳида жиҳати шундан иборатки, чўлдаги сардобалар асосан ёмғир ва қор сувларидан тўлган бўлса, Қарши сардобаси дарё сувидан, аниқроғи Қашқадарёдан оқадиган Файзобод ариғининг сувидан тўлдирилган. Учинчи жиҳати—Қарши сардобасининг гумбази бошқа сардобалар каби пастқам эмас, биров тикроқ қилиб бунёд этилган. М.Е. Массон ўз китобида ушбу сардоба таърифига анча ўрин берган. Олимнинг кўрсатишича, Регистон майдони ёнидаги сардоба пишиқ ғиштлардан қурилган ва тўртта кириш жойи бўлган. Цилиндр кўринишидаги ички сув ҳавзасининг диаметри анча катта 14 метр бўлиб, сардоба тубига 40 зина билан тушилган. Сардоба гумбази ер юзидан 7 метргача кўтарилиб турган [31].

Сардобага сув, юқорида қайд этилганимиздек, Файзобод ариғидан, пастки қисми тошдан, усти пишиқ ғиштдан ишланган ёпиқ ариқча орқали келиб кўйилган. Сардобадан сал нарида бир неча қудуқлар бўлиб, улар олдида туялар ва отларнинг сув ичиши учун тошдан ўйиб ясалган оҳур (сувок)лар кўйилган. Бироқ, ҳар қандай улов ёки ҳайвоннинг Регистон майдонига ўтишига йўл кўйилмаган. Тош оҳурлар ҳам сардоба ва унга келадиган усти ёпиқ ариқдан узоқда жойлашган. Чунки ҳайвонларнинг тезаги ва шилтаси сизиб сардобадаги сувни буғламаслиги, ифлос қилмаслиги кўзда тутилган. Оҳурлар махсус сув ташувчилар—мешкобчилар томонидан доимий равишда тўлдирилиб турилган бўлиб, ўтган босқинчилик урушлари, талатўпларда бошқа обидалар қатори Қаршидаги сардоба, айниқса, унинг ноёб гумбазига қаттиқ шикаст етказилган. Бизгача сардобанинг фақат ер остидаги қисмигина сақланиб қолган эди. Мустақиллик йилларида Қарш шаҳрининг 2700 йиллик байрами

муносабати билан мазкур сардоба тўлик қайта таъмирланди ва халқ томошасига қўйилди.

1.2.2. Ҳовузлар

Ҳовуз–сув йиғиш ва сақлаш учун қазилган чуқур жой; ўтмишда улар ичимлик суви сақланадиган сунъий сув ҳавзаси ролини ҳам бажарган. Ҳовузларнинг тўртбурчак, айлана кўп (6–8) қиррали кўринишга эга турлари мавжуд. Ҳовузлар Ўрта Осиё ва Яқин Шарқнинг айрим мамлакатларида кенг тарқалган; асосан масжидлар ёнида шаҳарлар майдонлари, боғлар, чорбоғлар, сарой ховлиси ва маҳаллалар гузарларида бунёд этилган; қирғоқлари тошлар ёки ёғочлар билан қопланиб атрофи дарахтлар экиб мустаҳкамланган. Ҳовузлар фавворалар билан боғлиқ бўлган. Ҳовузнинг қадимдан шаҳарсозлик ва меъморчиликдаги аҳамияти катта. Қадимги Мисрда тўғри тўртбурчак шаклидаги ҳовуз ховлидаги йўлакнинг 2 томонида бунёд этилган [4]. Кейинчалик меъморий мажмуалар ансамблларида ҳовуздан унумли фойдаланила бошланган: Аградаги Тожмаҳал, Бухородаги Ситораи Моҳи Хоса (1–расм), Лабиховуз, Болоҳовуз ва бошқалар шулар жумласидандир. XVIII асрга оид ёзма манбаларда қайд этилишича, Тошкентнинг марказий майдони–Регистон ва Шайхонтоҳурда энг катта ҳовузлар бўлган, унинг атрофида тут, чинор дарахтлари ўсган, қўлёмаларда ишланган миниатюраларда ҳам ҳовуз ўз ифодасини топган. Туркия меъморлигида уй деворларига тақаб ярим айлана шаклида бунёд этилган ҳовузлар ҳам учрайди. Мармар қоплаб ишланган ҳовуз бежирим кўринишга эга бўлган, сиртлари равоқлар, гулдасталар, жез панжаралар билан безатилган [9].

Бухоро шаҳрида 300 дан ортиқ ҳовуз бўлганлиги XIX аср хужжатларида қайд қилинган. XX асрда эса санитария талаблари баҳонаси билан аксари ҳовузлар қуришиб, ўрнига бинолар қурилган. Ҳозирда Ўзбекистон ҳудудида табиий шароитларни ҳисобга олган ҳолда ҳовуз (сув

хавза)лари бунёд этилади, улар фавворалар билан уйғунликда ажойиб манзара, сўлим масканлар ҳосил қилади.

1–расм. Бухородаги Ситораи Мохи Хоса боғ саройи қошидаги ҳовуз. Ўрта Осиёда ўтмишдан бизгача сақланган энг улкан ҳовузларнинг бири.

1.2.3. Чархпалаклар

Чархпалак–сув суғориладиган ерга нисбатан анча пастда оқадиган ариқ ва анҳорлардан сувни юқорига кўтариб берадиган иншоот; айланаси бўйлаб чўмичлар ўрнатиб қўйиладиган парракли катта ғилдирак. Ғилдирак диаметрининг ўлчами анҳор ёки ариқнинг катта–кичиклигига қараб олинган. Чўмичлар сони ғилдиракнинг диаметрига боғлиқ. Оқиб турадиган сув ғилдирак парраклари (кураклари)га таъсир қилиб, ғилдиракни айлантиради, шунда чўмичлар сувга тўлади. Ғилдирак оғиши билан чўмичдаги сув новга қўйилади, новдан ариқча орқали керакли жойга оқади. Чархпалак қадимги сув иншоотларидан бири ҳисобланади. Дастлабки чархпалаклар мил. ав. 4–3 минг йилликда пайдо бўлган [25].

Қадимда Ўзбекистон ҳудудида ҳам чархпалак асосий сув чиқариш воситаси ҳисобланган. XIX–асрда насослар пайдо бўлгач, чархпалакларга бўлган эҳтиёж камайди, лекин айрим жойларда ҳозир ҳам маданият–истироҳат боғлари ва болалар майдонларига ўрнатиладиган кўнгилочар иншоот сифатида фойдаланилиб келинмоқда.

1.3. ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ОБЪЕКТЛАРИ

1.3.1. Жувозлар

Жувоз (форс.–ўғир)–мойли ўсимликлар уруғидан (мас., чигитдан) мой чиқарадиган дастгоҳ, мойжувоз. Жувоз қандай ўсимлик уруғидан мой ишлаб чиқарилишига кўра бир неча хил бўлади, чунончи: мой жувоз, шоли оқланадигани–обжувоз, қоғоз жувоз. Улов (от, хўкиз) ёки сув кучи билан юритилади. Жувоз қурилмаси ёки иншооти кунда, ўқ, қайиқ, гжак, ёғоч (мўмиқ), тўғин каби қисмлардан иборат бўлади. Кунда (узунлиги 3 м.ча, йўғон томонининг диаметри 55–60 см) ўрик, тут, қайрағочдан тайёрланади. Ингичка томони ерга 2 м.ча кўмилиб, усти юзаси ўғир шаклида ўйилади ва юкхона деб аталади, унга чигит, кунжут, зиғир, турли уруғ (қовун, кунгабоқар ва б.), яъни хомашё солинади.юкхонанинг ўртасидан ўқ учи сингари қилиб ғазна ўйилади. Ғазна чуқурчасида ўқнинг айланиши натижасида хомашёдан сизиб тушган ёғ тўпланади. Ўқни айлантириш учун унинг учига гажак (узунлиги 1,2 м.ча ёғоч) бириктирилади. Гажакнинг пастки учи қайиқ (узунлиги 1 м.ча йўғон юзасининг бир томони ўйиб ичига тош тўлатилган, икки ёнидаги тешикларига кундани ўраб ўтган тўғиннинг учлари қоқилган қурилма) ўртасидаги ёғоч (мўмиқ)га боғланади. Жувозга қўшилган улов юрганида қайиқни олдинга суради, қайиқ эса гажакни, гажак ўз навбатида ўқни айлантиради, ўқ хомашёни эзиб, таркибидаги мойни ғазнага ҳайдайди. Ғазна мойга тўлгач, жувозкаш жувозни тўхтатиб, мойни олади. Мой берувчи ўсимлик уруғларидан жувозларда оладиган мой жувоз мойи деб аталади (асосан зиғир уруғидан

тайёрлангани учун зиғир ёғи деб ҳам юритилади). Жувоз мойи кунжкунт, кунгабоқар, ковун уруғи, чигит ва ёнғоқ мағизидан аралаштириб тайёрланганда шифобахш неъматга айланади. Қоғоз жувозда эски уада, ёғоч кукуни ва б. эзиб, ун қилинган, сўнг қайнатиб, ундан қоғоз қўйилган [27].

Жувоз ҳайдайдиган киши жувозкаш, унинг машғулот, касби жувозкашлик дейилади. Жувозкашлик қадим замонлардаёқ пайдо бўлган Ўрта Осиё, хусусан Ўзбекистон қишлоқларидаги йирик деҳқон хўжаликлари мой ишлаб сотиш учун, баъзан майда деҳқон хўжаликлари эса ўз эҳтиёжи учун шахсий жувозхонага эга бўлганлар. Ёғ ва қоғоз саноатининг ивожланиши туфайли жувозкашлик касби анча сусайди. Ҳозир ҳам жувозкашлик учраб туради.

1.3.2. Тегирмонлар

Тегирмон–ун тегирмони–донни янчиб унга айлантирадиган қурилма, иншоот. Ибтидоий жамоа давридаёқ пайдо бўлган. Дастлаб дон–дун тошлар билан қўлда янчилган. Кейинчалик оқар сув ва шамол кучи билан ишлайдиган тегирмонлар қурилган. Ўзбекистон ҳудудида асосан сув тегирмонидан фойдаланилган [5]. Сув тегирмони дўла, коса, шақилдоқ, тош, гупчак, паррак, ёғоч, хомма ва бошқа қисмлардан иборат. Нондан тушаётган сув парракка урилиб, теирмон тошини ҳаракатга келтиради. Тегирмон тошга тегиб турадиган ёғоч эса косани тебратади. Дўладан тушаётган дон косанинг тебраниши натижасида тегирмонтош чуқурчасига тушади. Тош айланиб донни эзади, донни унга айлантириб хоммага тўплайди. Хомма унга тўлганда тегирмончи тегирмонни тўхтатиб, унни бўшатиб олади. Қадимда Ўрта Осиёда улов қўшиб ишлатиладиган тегирмон ва қўл тегирмонларидан ҳам кенг фойдаланилган. Сув ва шамол тегирмонлари ҳозир ҳам айрим жойларда сақланиб қолган. Ўзбекистон ҳудудида ўтмишдан келган шамол тегирмони учратилмаган.

1.3.3. Яхтангилар

Шарқ мамлакатларининг ўрта асрлардаги маиший турмуш ва хўжалик иншоотлари қаторига “яхтанги”, яъни қор ёки муз сақланадиган иншоотлар ҳам киради. Гуп шундаки, иссиқ иқлимли, айниқса иссиқ ва қуруқ иқлимли мамлакатларда, шу жумладан Ўрта Осиё мамлакатларида ёз фаслида аҳолининг турли хил маиший турмуш шароитлари ва хўжалик эҳтиёжлари (масалан, яхна овқатлар ва ичимликлар тайёрлашда, яшаш хоналари ва кўшқлар ҳавосини совутишда, табобатда тез бузилувчи ва айнувчи дори–дармонларни сақлашда ва шу каби бошқа ҳолатларда) аҳолининг муз махсулотларига эҳтиёжи катта бўлган.

Яхтангилар асосан қиш фаслида музлаган қор билан тўлдирилган. Уларнинг жойлашиши ер рельефи талабларига кўра сардобаларни қуриш мумкин бўлмаган ва самарасиз ҳисобланган жойларга тўғри келади, яъни шаҳарлар ва уларнинг четларига, шаҳарлараро асосий йўллар ёнига, айрим ҳолларда қишлоқларда жойлаштирилган [35].

Масалан, IX асрнинг художўй–олими, тарихчи Абу Хорун Котибнинг ёзишича, Балх шаҳри ва вилоятида, унинг даврида 1200 та сардоба, 300 та ҳовуздан ташқари 400 та муз сақланадиган иншоот–“гунбади яхдан”лар бўлган [7]. Бундай иншоотлар нафақат Балх шаҳри ва вилоятида, балки Марказий Осиё ва ўрта асрлар Шарқ мамлакатларининг бошқа вилоятларида ҳам қурилган.

Яхтанги тарҳда айлана ёки тўртбурчак шаклда, усти кўп ҳолларда гумбаз билан ёпилган хом ёки пишиқ ғиштлар билан қурилган, бироқ сардобаларга ўхшаб чуқур резервиар (ҳовуз)га эга бўлмаган.

Яхтангилар ҳақидаги маълумотлар, шунингдек Абулваф Бузжонийнинг (X аср) математик трактатида ҳам учрайди. У тарҳи ва ҳажми устувон, яъни цилиндрик ёки кўп қиррали шаклда бўлган қурилмалар ҳақида гапира туриб, бундай шаклдаги қурилмаларга яхтангиларни ҳам киритади [35]. Бизгача тарҳи чорсу кўринишида бўлган

яхтангилар ҳам етиб келган. Масалан, Қарши вилоятидаги Усти очик яхтанги. М.Е. Массоннинг фикрича, бу яхтангининг усти дастлаб ёпик бўлган. Сўнгра вақт ўтиши билан унинг усти бузилиш натижасида қулаб тушган ва шу ном билан бизгача етиб келган [16].

Туркменистоннинг Мавр шаҳрида гумбази конуссимон ёки урчиқсимон кўринишида бўлган, бироқ тўғридан–тўғри ер устида қурилган яхтангининг харобалари учраган. Шунга ўхшаш яхтангилар Эроннинг Себзевар шаҳри яқинидаги Зафарони қишлоғида ҳамда ушбу ўлканинг бошқа жойларида ҳам учраган [29].

Эронда XX асрнинг биринчи ярмида илмий экспедицияда бўлган врач–гигиенист Ф. Тализин бу ерда Наим шаҳрига елтувчи йўлдаги чойхона ёнида қурилган яхтанги–музхонани учратади. У чуқурлиги 15 метрча бўлган муз ҳандагига эга бўлиб, усти гумбаз билан ёпилган. Пишиқ ёштдан ишланган гумбази устидаги тешик кўриниб турган. Ҳандак муз билан тўлдирилган бўлиб, яхтангига кириш жойи шуваб қўйилган. Гумбаз остидаги ҳаво термос ролини бажариб музни эриб кетишдан сақлаган. Бунинг устига гумбазнинг икки томони шундай баландликдаги лой девор билан кўтарилганки, токи қишда пастлаб тушадиган куёш нурининг исталган йўналишида ҳам музхона юзига соя тушиб турсин. Ушбу йўл билан ҳандакдаги муз то тубигача доим музлаб турган [29].

Яхтангилар уларнинг гумбази асосида ўрнатилган тешик орқали қор билан тўлдирилган. Ўзбекистон ҳудудидаги Бегичоқ яхтангида шундай тешиклардан 6 та, Мевр яхтангисида эса икки томонида биттадан 2 та тешиклар бўлган. Усти очик яхтангини қор билан тўлдириш учун эни 4,3 метр бўлган кириш жойидан фойдаланилган [16].

Яхтангилар ҳандагининг диаметри 8,5 дан то 17 метргача ўзгариб турган, айрим ҳолларда ҳатто 20 метрдан ошган. Ҳандак чуқурлиги ҳам тахминан шу атрофда бўлган. Яйрим яхтангилар атрофи, юқорида айтиб ўтганимиздек, лой–пасха девор билан айлантирилган. Фақат кириш жойи

колдирилган. Девор яхтанги юзасига доимо соя тушиб туриши ва уни ташқи зарарли таъсирлардан ҳимоя қилиши учун фойдаланилган [35].

Шундан қилиб, яхтангилар фойдаланишда ўта қулай ва қурилишда жуда тежамли иншоот бўлиб, Шарқ халқлари ўтмишида маиший турмуши эҳтиёжлар ва уларни муз билан таъминлашда такрорланмас роль ўйнаган.

1.3.4. Устахоналар

Устахона—касб—хунар эгалари—*усталар* ишлаши учуп махсус жиҳозланган жой, ишхона. Шарқ (жумладан, Ўрта Осиё)да усталар, асосан, кўча юзига қаратиб, уйларида махсус жой ажратиб, устахона қилганлар; шу тарзда заргарлик, темирчилик ва бошқа устахоналар маҳалла (раста)лари юзага келган. Шунингдек, устахонада усталар ишлаш билан бирга “уста—шогирд тизими” асосида шогирдлар ҳам тайёрлаган; бу анъана ҳозир ҳам сақланган. Устахоналардан шунингдек саноат корхоналарида тузатиш ишлари олиб бориладиган бўлим сифатида ҳам фойдаланилган.

Темирчилик устахонаси темирни болғалаб турли буюмлар (кетмон, ўроқ, теша ва бошқалар) яшашга мўлжалланган жой. Темирчилик кишилиқ жамиятининг энг қадимги даврларидан пайдо бўлган. Милоддан ав. 3—4 минг йилликда Эрон, Месопотамия, Мисрда темирни совуқлайин ва қиздириб болғалаб, турли хил аслаҳалар, меҳнат қуролилари ва бошқа буюмлар ясалгани маълум, Ўзбекистон ҳудудида темирчилик иши махсус дўконда амалга оширилган. Темирчилик дўконида—ўчок, кўра, супа, ўра, чўпкунда; иш қуролиларидан сандон, босқон, болға, омбур, эгов, чарх, дам ва ҳоказолар бўлган. Темирчи темирни оташдондаги ўтга қўйиб қиздиради, металл тобига келиб, оқ тусга киргач, уни сандонга қўйиб, зарур шаклга келгунча болғалайди. Бу ишлар уста, бозғончи ва дамгир томонидан бажарилган [38].

–расм. Темирчилик устахонасининг ички кўриниши.

1.4. Тадқиқот объектларининг типология

Ўзбекистонда XIX–XX асрлардаги маиший турмуш, хўжалик ва ишлаб чиқариш иншоотларининг типологияси мазкур тадқиқотда уч гуруҳга бўлиб ўрганилди.

Биринчи гуруҳга маиший турмуш қурилмалари ва иморатлари кириб, уларга обзан, ҳаммомлар, гармобалар ва оловхоналар (эркаклар уйи) киритилган.

Иккинчиси хўжалик иншоотлари ва қурилмалари гуруҳи бўлиб, уларга ҳовузлар, сардобалар, чархпалаклар, чиғирлар, коризлар, тўғонлар ва бандлар киритилган.

Учинчи гуруҳ ишлаб чиқариш иншоотлари ва иморатларини қамраб олиб, уларга устахоналар, жувозлар, тегирмонлар, осийи об (шолини пўстлоғидан ажратувчи сув тегирмонлари), яхтангилар, қоғоз жувозлар кирази (1–жадвал).

1–жадвал. Тадқиқот объектларининг типологияси.

I–боб хулосаси

1. Ўзбекистон ҳудудидаги мавжуд табиий–иқлим шароитлари (иссик, қуруқ иқлим, сувсиз дашт ва чўл зоналарининг кўплиги, ўрмон ва дарахтсимонлар ресурсининг этишмаслиги, тоғ ва тоғолди зоналарининг мавжудлиги, кучли zilzila ва бош.) бу ўлкада қадимдан хўжалик ва суғориш иншоотлари, маиший турмуш иморатлари, боғдорчилик ва ишлаб чиқариш иншоотларининг шаклланишига сабаб бўлган.

2. Кейинги йилларда халқ хўжалигининг барча соҳаларини экологизациялаш ва иқтисодий тежаш жараёни алоҳида долзарб масалага айланиб бормоқдаки, бунда архитектуранинг роли ўта муҳимдир. Масалан, бу энергияни тежаш, қурилиш материаллари ва конструкцияларидан, биноларнинг очик ва ёпиқ меъморий муҳитидан самарали фойдаланиш каби масалаларга боғлиқки, булар қурилаётган иморатларни нафақат

функционал–ҳажмий тўғри ташкиллаштириш, балки уларнинг меъморий–режавий ечимларидан қайта тикланувчи табиий ресурслар–шамол кучи, ёғин сувлар, қуёш энергияси кабилардан унумли фойдаланишни талаб этади. Ўтмишнинг ана шундай иморатлари қаторига тегирмонлар, мойжувозлар, коризлар, сув тўпловчи ва уни юқорига чиқарувчи қурилмалар, шамолни тутувчи баланд айвонлар, сувни сачратувчи, йиғувчи иншоотлар халқнинг маиший турмуш шароитини, халқ фаровонлигини, юртимизнинг иссиқ–қуруқ иқлим шароитида қулай микромуҳит ва шинамлик яратиш имконини берган. Шунинг учун ҳам улардан халқ унумли фойдаланган, улар меъморчиликда тежамкорлик ва самарадорлик манбаи ҳисобланган.

3. Тадқиқотнинг асосий масалаларига тадқиқот объектига кирган иморат ва иншоотларнинг шу чоққача Ўзбекистон архитектурашунослик фанида тўлалигича ўрганилмаганлиги, бу иморатлар гуруҳига илму–фанда кам эътибор берилганлиги ва натижада Ўрта Осиё халқларининг хўжалик ва маиший турмуш объектларини қуришдаги азалий анъаналари ва уларнинг ривожланиши босқичлари, бу соҳадаги миллий қадриятлари, илм–фан ютуқлари ва тарихий меросга этарлича илмий баҳо берилмаганлиги каби масалалар киради. Тадқиқот фарази эса ушбу қатламдаги тарихий объектлар архитектураси ва уларга хос бўлган хусусиятлардан замонавий меъморчиликда фойдаланиш, бизгача сақланган шундай иморатларни таъмирлаш ва қайта тиклаш ишларида эътиборга олишдир.

4. Ўрта Осиёда деҳқончилик ва шаҳарсозлик маданияти қадимдан сунъий суғориш иншоотлари билан боғлиқ бўлган. Шунинг учун ҳам ўтмишда сув таъминотига мўлжаллаб яратилган хўжалик иншоотларининг таснифи турли–тумандир. Уларнинг бир гуруҳи бевосита суғорма деҳқончилик билан боғланган бўлиб, тўғонлар, бандлар, сув айиргичлар, акведуклар, каналлар, коризлар ва ариқлардан иборат бўлса, иккинчи гуруҳи ҳовузлар, қудуқлар, сардобалар ва яхтангилардан ташкил топиб тоза ичимлик сувини сқлаш билан боғлиқ бўлган. Биринчи гуруҳ

иншоотлари булоқ ва оқин сувларини тўплаш ва истемолчиларга етказиб беришга хизмат қилса, иккинчиси ер ости сувларини қазиб олиш, ёмғир ҳамда қор сувларини тўплаш, тоза сақлаш ва аҳолини чимлик суви билан таъминлашга қаратилган. Ичимлик суви нафақат шаҳар ва қишлоқларда, балки карвон йўлларида ҳам керак бўлган. Савдо йўлларида ҳаракат қилувчи карвонларнинг тўхташ жойларида қудуқлардан кўра сардобалар кўпроқ қурилган.

Сардобалар қуриш қадим замонлардан бошлаб, аҳолининг тоза ичимлик суви билан таъминлашдек давлат аҳамиятидаги муҳим вазифалар қаторига кирган.

II–БОБ.
ТАДҚИҚОТ ОБЪЕКТЛАРИНИНГ
МЕЪМОРИЙ–РЕЖАВИЙ ҲАЖМИ ВА КОНСТРУКТИВ
ЕЧИМЛАРИНИ ЎРГАНИШ

*Кечаги тарих биз учун ҳаёт
мактаби, бамисоли тиниқ бир кўзгу.
Унга қараб сабоқ оламиз, хулоса
чиқарамиз, келажак йўлини белгилаймиз.*
И.А. Каримов

2.1. Меъморий–режавий ва ҳажмий ечимлар

Тарихий ва археологик маълумотларга қараганда, ўтмишдаги Ўрта Осиё ҳаммомларининг архитектураси бой ва ранг–баранглиги билан ажралиб турган. Самарқанддаги Мирзо Улуғбек томонидан қурдирилган ҳаммом, айниқса, машҳур бўлган. Мовароуннаҳрда ҳам, Хуросонда ҳам унга тенг келадиган ҳаммомлар бўлмаган. Бу ҳаммом ўзининг зийнатли безаклари ва нақшлари билан эътиборни жалб этган [32]. Гумбазлардаги рангдор ойналари, мураккаб композицияда ишланган қуббалари билан Бухоро ҳаммомлари ҳам ажралиб турган. Шунингдек, Шаҳрисабз ва Тошкент ҳаммомлари ҳам ўзига хос архитектурага эга бўлган.

Ўрта Осиё ҳаммомларидаги хоналар ҳажми ва лойиҳасига, конструктив ечимлари ва вазифаларига қараб уч гуруҳга бўлинади [33]:

1. Чўмилиш хоналари. Улар бинонинг пишиқ ғиштдан қурилган асосий қисмини ташкил қилади ва одатда гумбаз ва равоқлар билан ёпилган бўлади.

2. Синч девордан ишланган ва усти ёғоч ходалар билан ёпилган ечиниш хоналари.

3. Бинонинг орқа томонида жойлашган ёрдамчи хоналар.

Ҳар бир хоналар таркиби ва улар орасидаги ўзаро функционал боғланишлар турли хил ижтимоий–иқтисодий ва маҳаллий шароитларга қараб ўзгариб турган. Зеро, ўтмишдан ўзгармай келаятган хоналар ва уларнинг боғланиш тартиби ҳам борки, улар Ўрта Осиё халқларининг

тарихий шифобахш удумлари ва куруқ иссиқ иқлимнинг ноқулай шароитларини енгиллатиш заруриятдан келиб чиққан бўлса ажаб эмас. Ечиниш хонаси, лунги хона, катта гумбаз (ёки илиқ ювиниш хонаси), массаж хона, иссиқ хона ва совуқ хоналар бунга мисолдир.

Хоналарнинг планда жойланишидаги ва ўзаро функционал боғланишидаги асосий тартиб–бу хоналар ҳароратининг аста–секинлик билан ортиб боришидир. Бу хил ҳаммомларнинг афзаллиги шундаки, ҳар қайси ювинувчи ўз танасига мувофиқ келадиган ва ҳолатига салбий таъсир қилмайдиган ҳароратга эга бўлган хонани танлаб, ўша ерда ювиниши мумкин.

Ўрта Осиё халқ ҳаммомларини қуришдаги асосий услублар ва умумий қоидалар қуйидагилардан иборат [30]:

1. Бинонинг фазовий қўлами берк, ювиниш хоналарининг планда зич жойлашган ихчам кўриниши.

2. Ювиниш хоналари учун гумбазсимон ва равоқ томлар, ечиниш хоналари учун эса текис томлар қўллаш.

3. Пол остидан иситиш системасини қўллаш: унда пол ости, хоналар ва сув иситилишининг умумийлиги.

4. Хўл ва иссиқ режимдаги хоналар деворларини ташқи муҳит таъсиридан сақлаш: бунинг учун уларни планда куруқ ёки намроқ режимдаги хоналар билан туташтириш.

5. Соғломлаштирувчи шифобахш–гигиеник хоналарнинг турғунлиги ва уларнинг шартли боғланиши: ростланиш хонаси, илиқ ювиниш зали ва массаж учун супалар, ундан иссиқ ва совуқ хоналарга ўтиш.

6. Хоналарни уларнинг намлик ва иссиқлик режимига қараб ориентирлаш шарти: нам ва хўл хоналарни жануб ёки жанубий–ғарб томонга, куруқ хоналарни эса шимол ёки шимолий шарққа қаратиб қуриш.

7. Бинони қуришда маҳаллий қурилиш материалларидан фойдаланиш.

Юқорида баён қилинган халқчил одатлар замонавий халқ ҳаммомларида ҳам кенг қўлланилиб, янада такомиллаштирилмоқда. Ҳаммомлар фақат халқ меъморчилигидагина ривожланиб қолмасдан, балки лойиха институтлари ва ташкилотлари томонидан ҳам ишланиб келмоқда. Кейинги пайтларда Республикамизда қишлоқ ва туман марказлари, шаҳарлар учун мўлжалланган бир қанча индивидуал ва янги типдаги лойиҳалар ишлаб чиқилди ва амалга оширилди. Уларда буғхоналар, шифобахш душ бўлимлари, ховузлар, яқка тартибда чўмилиш номерлари, дам олиш, чой ичиш ва тамадди қилиш хоналари мавжуд. Шунингдек косметик хоналар ҳам бор.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон архитекторлаи янги биноларни лойиҳалаш билан бир қаторда жойлардаги мавжуд ҳаммомларни қайти тиклаш устида тинимсиз изланмоқдалар. Гап шундаки, XX–асрнинг 50–60 йилларда қурилган айрим халқ ҳаммомларида ҳатто ванна–душ номерлари ҳам йўқ эди. Бундан ташқари шаҳар ва туманлардаги русча типда қурилган ҳаммомлар бугунги кунда ҳам техник, ҳам хизмат кўрсатиш турлари жиҳатидан анча эскирди. Кейинги йилларда халқимизнинг турмуш фаровонлиги ошди ва маданият юксалди, халқимиз янги турмуш тарзига кирди. Ҳаммом биноларини қуриш соҳасида янги анъаналар, йўналишлар рўёбга чиқди ва тажрибалар тўпланди. Ўлкамиз қишлоқларида ҳам бир қатор ажойиб ҳаммом бинолари қурила бошланди. Лекин ҳозирги вақтда Республикмизнинг ҳамма шаҳар ва қишлоқларида ҳам ҳаммомлар етарли деб бўлмайди.

Архитекторларимиз олдидаги энлиги вазифа ҳаммом қурилишидаги ана шу янги ғоя ва йўналишларни давом эттиришдир. Агар узоқ йиллар давомида тўпланган халқ тажрибаларига амал қилинса, халқимизнинг шифобахш–гигиеник удумларидан муваффақият билан фойдаланилса мақсадга мувофиқ бўлар эди. Наинки ҳаммомлар Шарқ табобат оламда беморларга ёрдам кўрсатишда шифобахш–гигиеник муолажалар қаторига кирганлар.

2.2. Конструктив ечимлар ва қурилиш материаллари

Шуниси эътиборлики, Ўзбекистон худудида бизнинг давримизгача сақланиб қолган қадимги сув иншоотлари, хусусан уларнинг конструкцияси ва қурилиш материалларидан тортиб, то математик ечимлари борасида қўлимизда тўпланган аниқ маълумотлар, қадимги миришкор бобо деҳқонлар ва суғориш ишларининг омилкор мироблари қишлоқ хўжалиги ва ирригация соҳасида зироатчилик агротехникасининг нодир усуллари билан бир қаторда сув ресурслари, хусусан улар билан боғлиқ бўлган гидравлика ва гидромеханика асослари бўйича узоқ асрлик тажриба ва аниқ билимларга эга бўлганликларини кўрсатмоқда. Ҳатто сув босими ҳақида қонун яратган машҳур француз физиги Блез Фаскалнинг (XVII аср) кашфиёти 7 аср муқаддам, яъни X асрдаёқ, мовароуннаҳрлик муҳандис мироблар томонидан амалда (Хонбанди сув омбори тўғонини қуришда) қўлланилган экан [17].

Қадимги хўжалик ва сув таъминоти билан боғлиқ иншоотлар устида сўз борар экан, ўз–ўзидан цемент ихтиро қилинмаган ўрта асрлар шароитида қандай қилиб гидротехника иншоотлари қурилган деган савол туғилиши табиий. Сув иншоотлари қуришда тош ёки пишиқ ғиштларни бир–бирига бириктирувчи цемент масаласи қадимги ирригатор–бинокорлар учун энг муҳим масалалардан ҳисобланган. Чунки тош ва пишиқ ғиштлардан қурилган иншоотларнинг мустаҳкамлиги ишлатилган қурилиш қоришмаларининг таркибига боғлиқ бўлган. Агар қоришма доимий намлик шароитига бардош бериб емирилмаса, иншоот вайрон бўлмай ундан узоқ вақт давомида фойдаланилган. Акс қолда у тезда қулаб кетган. Ўрта Осиёлик қадимги бинокор усталар гидротехника иншоотлари қуриш учун сувга чидамли ажойиб бириктирувчи қоришмаларни излаб топишган. Масалан, қадимги сув омборлар тўғонини қуришда йўнилган тош бўлақларини бир–бирига бириктириш учун ишлатилган қоришмалар сувга чидамли қурилиш қоришмаси масаласи илк ўрта асрлардаёқ ҳал

этилганини кўрсатади. Ҳақиқатдан ҳам уларда ишлатилган бириктирувчи қоришма турлари кашф этилмаганда эди, бундан 5–10 аср муқаддам қад кўтарган Хонбанди, Риштбанд, Абдуллахонбанди ва бошқа инженерлик типдаги мураккаб ирригация иншоотлари қурилмаган бўларди.

Шуни эслатиш керакки, ўрта асрнинг ҳамма хунармандлари сингари, бинокор усталар ҳам бинокорлик маҳсулотларини тайёрлаш усулларини бошқалардан, айниқса ўз ҳамкасбларидан сир тутишган. Отанинг хунарини бола ўрганиб, бу хунар авлоддан–авлодга ўтган бўлса ҳам, унинг сирлари ҳеч қачон ва ҳеч қаерда ёзилмай, кўпчилик учун номаълум бўлиб қолган. Шу сабабли бўлса керак, халқ орасида қадимги ирригация иншоотларида ишлатилган бириктирувчи қоришмаларнинг таркиби ва тайёрлаш усули тўғрисида турли хил қизиқ афсоналар учраб туради. Абдуллахонбанди сув омборида олиб борилаётган археологик қазилмаларни томоша қилгани келган оқчоблик қариялар тўғоннинг қурилиши тўғрисида ота–боболаридан эшитган қизиқ бир ҳикояни айтиб беришди.

Ҳикоянинг мазмунига қараганда, Абдуллахонбандини қуриш вақтида юзлаб тоштарошлар тордан тош синдириб йўнган ва бинокор меъморлар ганч пиширган эканлар. Тайерланган ганчхоки мешларда олиб келинган туя сути билан шиннига қорилган. Сўнгра тор тошлари мана шу ганч қоришмаси билан бириктирилиб, тўғон қурилган [17].

Айрим ривоятларга кўра 1127 йилда қурилган Минорайи Калоннинг ганчи ҳам туя сутига, XV асрда Марказий Қозоғистонда бунёд этилган Алашахон мақбараси ғиштининг лойи бия сутига қориштириб тайёрланган. Бу ҳикояларда қурилиш қоришмаларини тайёрлаш усули ҳар қалай афсонадек бўлиб туюлса–да, у бизда қадимги бинокорлар томонидан тайёрланган ганч, ганчхок ва қир номлари билан юритилиб келинган қурилиш қоришмаларининг таркибини кимёвий йўл билан аниқлаш фикрини уйғотган эди.

Шу мақсадда ўрта аср сув иншоотларидан бир нечтасининг турли қисмларидан алоҳида–алоҳида бириктирувчи қоришма намуналари

олиниб, Ўзбекистон Фанлар академияси Тарих ва археология институтининг археология технологияси ва реставрация қилиш лабораториясида кимёвий таркиби таҳлил қилдирилди. Техника фанлари номзоди Н.С. Гражданкина томонидан бажарилган кимёвий таҳлиллар "туя сути билан шиннига қорилган" қадимги ганчларнинг сирини очиб берди. Уларнинг кимёвий таҳлили қуйидаги кўрсаткичларни берди [17]:

Иншоотнинг номи	Қурилиш даври (аср)	Қурилиш қоришмасининг таркиби % ҳисобида			
		Ганч	Оҳак	Ўсимлик кули	Қум
Хонбанди	X аср	—	50	—	50
Ғиштбанд	XII аср	—	80	20	—
Абдуллахонбанди	XVI аср	—	55	45	—
Қоровулбозор сардобаси (ховузи)	XVI аср	—	56	44	—
Қоровулбозор сардобаси (гумбаз)	XVI аср	100	—	—	—

Кимёвий таҳлил кўрсаткичларига қараганда доимо сув остида турадиган гидротехника иншоотларини қуришда ўрта асрнинг меъмор-ирригаторлари оҳакка тенг миқдорда қўшилган қум ёки 25–30 фоиз ўсимлик кули аралашмасидан тайёрланган қурилиш қоришмасидан фойдаланганлар. Айниқса сувда ўсадиган ўсимликлар қамиш, лух, шоли кипиги ва бошқаларнинг чала ёндириб, писта кўмирга айлантирилган кули билан оҳак аралашмаси юқори сифатли гидравлик қоришма ҳисобланган [16]. Бундай қоришма сувга чидамли бўлиб, иншоот ва биноларнинг доимо захда турадиган қисмларини ўрнатишда жуда қўл келган. Шунинг учун ҳам ўрта асрларда ўсимлик кули аралаштирилган оҳакдан тайёрланган қурилиш қоришмасидан ирригация иншоотларидан ташқари кўприклар, ҳаммомлар, ҳовузлар, тазарлар — канализация иншоотлари қуришда ҳамда йирик меъморчилик обидалари, масжид, мадраса, минора, мак.бара, карвонсарой ва тим (усти гумбазли бозор ва хунармандчилик раста)ларнинг пойдеворларини ишлашда кенг фойдаланилган. Самарқанд ва Бухоронинг бинокор меъморлари бундай қурилиш қоришмасини "қир" деб аташади. Бу қурилиш қоришмасининг номи баъзи бир тарихий

асарларда ҳам тилга олинган. XIX аср Бухоро муаллифларидан Мир Абдулкарим Бухорийнинг "Ўрта Осиё тарихи" китобида келтирилган маълумотларга қараганда, салжуқийлар давлатининг ҳукмдори Султон Санжар (1118–1158) Мурғоб дарёсига пишиқ ғиштлардан тўғон қурдирганда қир, ганч ва сопол қувурлар ишлатган [27].

"Қир" билан ишланган иншоот ёки бино пойдевори ниҳоятда мустаҳкам бўлганлиги учун бухороликлар қайси иш кўнгилдагидек пухта бажарилса, "қоро қир гашт", яъни ишлар қир бўлиб кетди деган иборани ишлатадилар. Дарҳақиқат, "қир" ўз даврида ўрта аср қурилишларида цемент ўрнида ишлатилган мустаҳкам бириктирувчи қурилиш қоришмаси бўлиб, Ўрта Осиё меъморчилигида ундан жуда кенг фойдаланилган.

"Қир"ни фақат ирригация иншоотлари ва пишиқ ғиштлардан қурилган меъморий обидаларнинг пойдеворларини қуришда ишлатиб, бино ва иншоотларнинг доимий қуруқ ҳаво ва қуёшнинг иссиқ ҳарорати остида турадиган юқори қисмларини қуришда гипсдан тайёрланган ганч ва ганчхокдан фойдаланганлар. Чунки "қир" доимий қуруқ ҳаво шароитида уқаланиб кетган. Бундан маълумки, қадимги бинокор–меъморлар сув иншоотлари ва йирик архитектура обидаларини барпо этишда намлик, иссиқ ва қуруқликларнинг қурилишга таъсирини ҳар томонлама ўрганиб, ҳар бир шароитнинг ўзига хос қурилиш қоришмаларини кашф этишган.

Қадимги бинокор–меъморларнинг бу ажойиб кашфиётлари Ўрта Осиё архитектураси ва ирригация техникаси тарихида муҳим илмий аҳамият касб этади. Ҳозирги кунда ирригация ва мелиорация ишларида, айниқса зовур ва канализация қувурларини бир–бирига улашда ҳамда архитектура ёдгорликларини қайта тиклаш ва таъмирлашда қадимги қурилиш қоришмаларидан фойдаланиш мумкин.

2.3. Ер ости коризларининг конструктив қурилмалари

Дарё сувларидан узоқда жойлашган тоғ олди ва чўлга чегарадош худудларда асосий сув манбаларидан бири–ер ости сувлари ҳисобланади. Шунинг учун ҳам бундай вилоятларда яшаган аҳоли қадим замонлардан бошлаб ер ости қатламларидаги бой сув ресурсларидан ўз эҳтиёжи учун фойдаланишга ҳаракат қилган. Улар нишабсиз текис ерларда қудуқлар казиб, қовга билан сув тортиб ўз эҳтиёжларини қондирган бўлсалар, паст–баланд адирлардан иборат тоғ этакларида юзлаб қудуқларни бир–бирига туташтирган антиқа ирригация иншооти–коризлар воситасидан ер ости сувларини ер юзига чиқариб, деҳқончилик қилганлар.

Ўзбекистонда мана шундай антиқа ирригация иншоотларидан кенг фойдаланиладиган туманлардан бири Нуротадир. Бу ерда қадим замонлардаёқ барпо этилган коризлардан ҳозирги кунгача фойдаланиб келинмоқда. Нуроталиклар коризлар қовлаб ер ости сувларини ер юзига чиқариш тарихини эрамиздан аввалги 329–327 йилларда Ўрта Осиёга бостириб қирган македониялик Искандар билан боғлайдилар [36]. Нуроталикларнинг ҳикоя қилишларича Искандар Зулқарнайн Зарафшон водийсига қўшин тортиб келганда Нурота тизмасининг жанубий қаноти Оқтоғнинг энг юқори чўққисига чиққан. У тоғдан жануб томонга қараб Зарафшон дарёси ва обод водийни, шимол томонида эса дарахтсиз кенг майсазор яйловни кўрган. Ўшанда Искандар ям–яшил поёнсиз кенг даштга қараб бу вилоятнинг дарёси ер остидан оқар экан, деган эмиш. Сўнгра қўшинини Нуротага олиб келиб, 366 та ҳарбий қисм саркардаларига ҳар бири ўз отрядлари билан биттадан кориз қовлаши ҳақида буйруқ берган. Натижада 366 та кориз қовланиб, Оқтоғ этакларига сув чиқарилган ва Нурота атрофи обод бўлган [12].

Шубҳасиз,бу афсонагина бўлмай, балки Нуротанинг табиий шароити, жумладан, маҳаллий аҳолининг унинг гидрогеологияси устида узоқ вақт олиб борган кузатишлари натижасида тўпланган билимининг

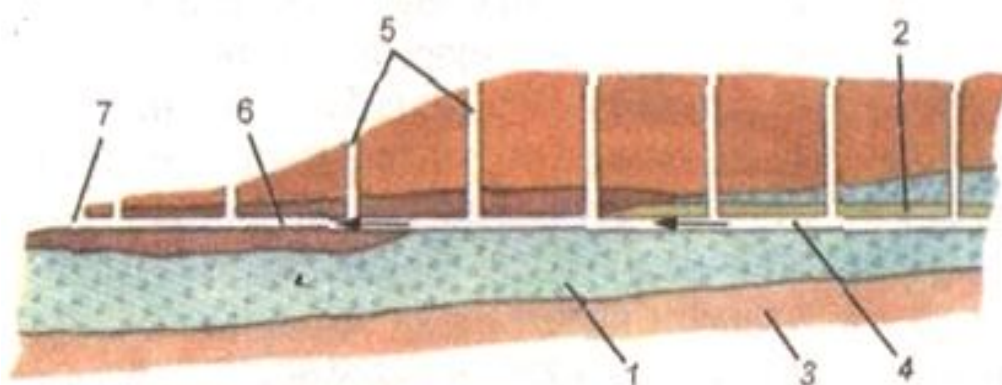
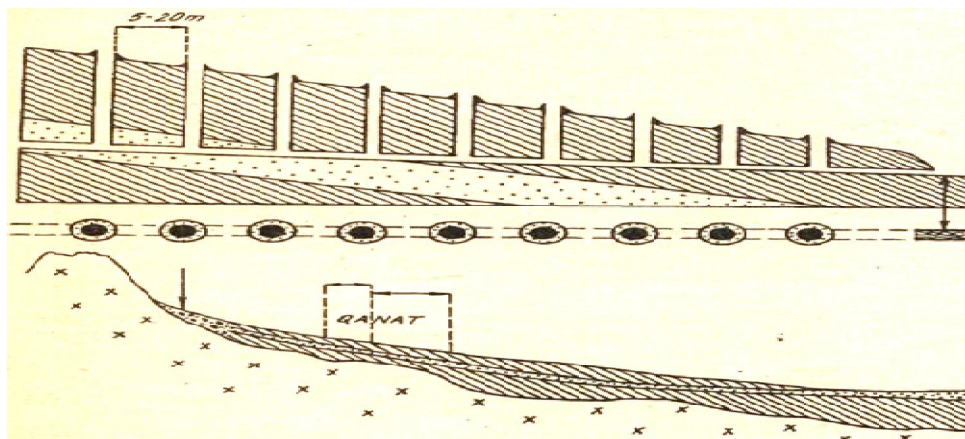
яқунидир. Шунинг учун ҳам Нурота вилояти остидаги оқар дарё тўғрисидаги халқ оғзаки маълумоти Искандар тили билан ҳикоя қилиниб, ер ости сувларидан фойдаланиш учун қовланган коризлар унинг номи билан боғлаб кўрсатилса—да, лекин у сувга танқис бўлган Нурота халқининг сув манбаларини излаб топиш ва жуда катта машаққатлар билан бапро этилган сув иншооталари—коризлар орқали ер ости сувларини ер устига чиқариш йўлида олиб борган машаққатли меҳнати тарихини ифодалайди.

Кориз—ер остидан ўтказилган мураккаб сув иншоотидир. Бундай ирригация иншоотини қуриш ниҳоятда оғир ва мураккаб бўлган. У машаққатли қўл меҳнатидан ташқари ер ости сувлари тўпланадиган қатламни, йил мавсумларида бу сувлар сатҳида рўй берадиган ўзгаришлар ва кориз чиқариладиган жой рельефидаги нишабликни жуда аниқ белгилашни талаб этарди.

Тажрибали коризчи гидротехниклар кориз чиқаришда даставвал қияликнинг баландроқ еридан ер ости сувига шахмат усулида бир неча қудуқ қазишган. Қудуқлардаги сув сатҳи вақт—вақти билан белгиланиб турилган. Ер ости сувлари тортилиб, қудуқлардаги сув сатҳи энг пастга тушган февраль ойида кориз қовлашга киришилган. Иш ер нишабини белгилаш, яъни нивелировка қилишдан бошланган. Чунки ер нишабини аниқ ва тўғри белгилаш кориз трассасини ўтказишда ва ер ости сувларининг кориз орқали ер юзига оқиб чиқишида ҳал қилувчи роль ўйнаган [17].

XVI—XVII аср муаллифларидан Баҳоуддин Омулийнинг “Хулосатул ҳисоб” (“Ҳисоб натижаси”) асарида ёзилишича, ер нишабини белгилашнинг бир неча усули бўлиб, у махсус асбоблар воситасида амалга оширилган. Бундай асбоблардан бири Шарқда устурлоб номи билан юритилган астролябиядир. Устурлов гардиши 0 дан 360 даражагача бўлинган мис ёки жез доира (лимбо)дан иборат бўлиб, унинг марказидаги ўққа шарқ ва ғарб томонларни кўрсатувчи чизғич—алидада ўрнатилган. Бу

“изода” деб юритилган. Изоданинг тик қайрилган икки учига иккита тешик (тирқиш)–диоптр ишланган. Уларнинг бири кўз, иккинчиси предмет диоптрдир. Ер нишабини белгилашда устурлов биринчи қудуқ тепасига ўрнатилган [17].

–расм. коризларнинг конструктив ечими ва қирқими: 1–сувли қатлам; 2 –қум; 3–лой қавати; 4–сув йиғадиган лаҳм; 5–вертикал қудуқлар 6–сув ўтказадиган лаҳм; 7–сув олиб чиқадиган канал.

Нивелировка қилиб кориз трассасини белгилашда икки ёки уч киши қатнашган. Биринчи киши қудуқ тепасида устурлов изодасидан кузатиб турган. Иккинчи киши бўйи қудуқ чуқурлигига тенг бўлган узун хода ёки ёғоч рейкани олиб, сув чиқариладиган томонда уни тик ҳолда ушлаб турган. Устурлов изодасининг диоптрларидан қараганда, тик тутиб турилган ёғочнинг учи қудуқ оғзи билан бир хил горизонтал йўналишда бўлса, қудуқлар ер ости суви ўша нуқтада ер юзига оқиб чиққан. “Агарда масофа хода учи кўринмайдиган даражада узоқ бўлса, ёғоч учига чироғ бойлаб бу иш билан кечаси шуғуллан”,–деб маслаҳат беради Баҳоуддин

Омулий. Ер нишабини ўлчаш тўғрисида XVI–XVII асрларда ёзиб қолдирилган бу қадимги усул ҳозирги вақтда астролябия ва рейка билан ер усти бурчакларини ўлчаш усулига жуда ўхшайди.

Ер нишабини белгилашда ишлатиладиган асбоблардан яна бири шоқулли тарози–ватерпасдир. Ватерпас мис ёки темирдан тенг томонли учбурчак шаклида ясалган пластинкадан иборат бўлиб, унинг икки учига халқалар ўрнатилган. Учбурчак юқори томонининг ўртасидан унинг пастки учига томон шоқул (оғирлик боғланган ип) осилган. Шоқулли учбурчак пластинка бўйи бир метрли иккита ёғоч рейкага таранг қилиб тортилган 10 м узунликдаги режа ипнинг ўртасига осиб ишлатилган. Бу асбоб оддий ватерпас бўлиб, уни маҳаллий ирригаторлар “тарози” деб юритишган. Чунки жой нишабини аниқлашда у худди оддий паллалик тарозига ўхшаб гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга оғиб турган.

Тарози–ватерпас ёрдамида ер сатҳини белгилашда уч киши қатнашган. Икки киши ёғоч рейкаларни тик ўрнатиб, режа ипини таранг тортиб турган. Учинчи киши тарозини режа ўртасига осиб, шоқулга қараб ер нишабини белгилаган. Текширилаётган текислик горизонтал вазиятда бўлса, аксинча шоқулнинг бир томони оғиб кетган. Шоқул оғган томонда ип учини ёғоч рейкадан пастга тушириб, шоқулни тарозининг тилига келтириш билан ернинг қанчалик қиялиги аниқланган. Шу тариқа бутун кориз трассаси белгилаб чиқилган. Демак, ер ости сув иншоотлари–коризлар қазилганда устурлов (астролябия) ва шоқулли тарози (ватерпас) каби махсус асбоблардан фойдаланилган. Бу асбоблар ёрдамида ер сатҳидаги нишабликнинг аниқ ҳисоби олинган.

Нивелировка ўтказилиб, кориз трассаси аниқлангач, трасса бўйлаб ҳар 10 метрда қатор қудуқлар қовланган. Ер ости сувларининг тўпланган қатламига қараб сув чиқадиган бош қудуқларнинг чуқурлиги 18–20 м, баъзан ундан ҳам ошиқроқ бўлган. Қудуқлар теннель орқали бир–бирига туташтирилган. Бош қудуқлардан чиққан ер ости сувлари мана шу туннель орқали оқиб чиққан. Туннель “лағм” деб аталган. Унинг баландлиги 1,25–

1,5 м, эни 1 м бўлиб, узунлиги жой нишабига қараб бир неча километрга чўзилган. Масалан, нуротадаги Мостон деб аталган коризнинг 280 та кудуғи бўлиб, бош кудуғининг чуқурлиги 14 м ва лағмининг узунлиги 3 километрга тенг эди. Коризнинг кудуқлар орасидаги устки қисми “пушта” деб аталган [17].

Коризни ковлашда лағм ўтказиш энг машаққатли ва энг масъулиятли иш бўлиб, ер ости сувларининг ер устига оқиб чиқиши лағмнинг тўғри ковланишига боғлиқ бўлган. Бунинг учун, биринчидан, кудуқларни бирлаштиришда карама–қарши томонлардан ковланадиган лағмнинг бирор ёққа қийшайиб кетишига йўл қўймай, кудуқларни бир–бирига тўғри туташтира олиш, иккинчидан, кориз орқали ер ости сувларини ер устига оқиб чиқишини таъминлаш лозим бўлган. Шунинг учун ҳам лағмлар одатда 0,002–0,005 м нишабликда ковланган.

Кориз ковлашда бир қанча коризчи жамоалар ойлаб ва йиллаб лағм \амда кудуқлар қазиб, минглаб кубометр тупроқ ва шағалларни қазиб чиқаришган. Масалан, узунлиги 3 км бўлган 250–300 кудуқлардан иборат ўрта хужмдаги кориздан тахминан 7–8 минг кубометр тупроқ қазиб чиқарилган [12]. Нуротадаги коризлардан бирининг “Зулм” деб аталши ер ости сувларини ер устига чиқаришдаги меҳнат жараёнининг ниҳоятда оғирлигидан бўлса керак.

Маълумки, коризлардан бир меъёрда сув оқиб туриши учун улар ҳар йили тозаланиб, таъмирланади. Кориз тозалаш энг машаққатли ва оғир ишлардан ҳисобланади. Чунки кориздор деҳқонлар ҳар йили эрта баҳорда 20–30 кун давомида коризнинг туннели ичида сув кечиб, лағм ва кудуқлар тубига чўккан лойқаларни қазиб чиқарганлар. Кўпинча кориз пуштаси чўкиб, лағмнинг каттагина қисини босиб қолар эди. Бундай ҳолларда лағмнинг босиб қолган қисми қайта қазилиб, ўпирилган жойлари ёғоч ёки тошлар билан мустаҳкамланар эди.

Ўзбекистоннинг тоғ олди ҳудуларида қадим замонлардан то ҳозирги кунгача коризлардан фойдаланиб келинмоқда. Ирригация техникасининг

бу қадимги тури кенг тарқалган вилоятлардан бири нуротадир. Нуротанинг қадимги қоризларидан жуда кўпи кўмилиб кетган бўлса ҳам, ҳозирги вақтгача бу диёрда Мастоң, Мастак, Зулфиқор, Зулм, Мозор, Хайробоғ, Султоң, Кўнчи, Белги, Тайла, Қоризча сингари бир қанча қоризлардан қишин–ёзин сув оқиб турган. Нурота қоризларининг ҳар биридан секундига ўрта ҳисобда 40–50 л сув оқиб чиқиб, 40–50 гектаргача ер майдонини суғоради [12].

Ҳозирги вақтгача ишлаб келган Нурота қоризларининг кўпи XVI–XVIII асрларда қурилган бўлиб, ҳатто айрим қоризларнинг номларидан уларнинг қазилиш тарихи–йили чиқади. Масалан, “Зулм” қоризининг номидаги ҳарфларнинг йиғиндисидан 970 рақами ва “Зулфиқор” қоризи номидаги ҳарфлардан 1118 рақамлари чиқади. Ҳижрий йил ҳисобида олинган бу рақамларнинг мелодий йилга айлантирилса, “Зулм” қоризи 1533–1534 йилларда ва “Зулфиқор” қоризи эса 1706 ёки 1707 йилда қурилганлигини аниқлаш мумкин. Шуниси ҳам борки, ҳозирги вақтларда сув чиқарилиб турилган кўпгина қоризларнинг ёнида, уларга параллель равишда баъзан икки, баъзан уч қатор кўмилиб суви қуриб қолган кўҳна қоризларнинг ўзанлари жойлашган. Бу қуруқ ўзанлар, шубҳасиз, асрлар давомида Нурота қоризларининг бир неча бор ишдан чиқиб, қайта тикланганлигининг гувоҳидир.

II–боб хулосаси

1. Дарё сувидан узоқда жойлашган тоғ олди ва чўлга чегарадош туманларда ижодкор ирригаторлар қишки қор ва баҳорги ёмғир сувларини тўплаш учун сардобалар, булоқ сувлари учун қулфакли ҳовузлар, сел сувлари учун инженерлик асосида қурилган сув омборлари–бандлар ва ер ости сувларидан фойдаланиш учун қоризлар барпо этиб, суғориш техникаси тараққиётига ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшган.

2. Қадимги ирригаторлар суғориш иншоотларини қуришда оқимнинг динамик ва босим кучларини ҳисобга олган ҳолда мураккаб техникавий масалаларни аниқ инженерлик ҳисоби асосида ижодкорона ечишга ҳаракат қилганлар.

3. Ҳали цемент ихтиро этилмаган ўрта асрлардаёқ ўзбекистонлик бинокор–ирригаторлар сув ва намга чидамли махсус гидравлик қурилиш қоришмаларини кашф этиб, сув иншоотлари ва бино пойдеворларини қуришда ҳамда канализация қувурларини ётқизишда улардан унумли фойдаландилар.

X–XVI асрларда инженерлик асосидаги йирик ирригация иншоотлари аввалдан тайёрланган лойиҳалар–тарҳлар бўйича қурилиб, бундай тарҳлар хандаса (геометрия), фаровиз (математика) илмларини мукамал эгаллаган инженер–меъмор–муҳандислар томонидан тайёрланган. Муҳандислар қурилишларга бевосита раҳбарлик қилишган.

4. Ер ости сувларини ер устига чиқариш учун жой рельефидаги нишабликни аниқлашда устурлов (астролабия) ва шоқулли тарози (ватерпас) каби махсус асбоблар ёрдамида, содда усулда бўлса ҳам, ҳақиқий инструментлар нивелировкадан фойдаланилган. Шундай қилиб, қадим замонлардан бошлабқў ўзбекистонда ирригация техникаси соҳасида диққатга сазовор, ажойиб халқ тажрибаси тўпланган.

Шубҳасиз, бу бой халқ тажрибасини ўрганиш Ўзбекистоннинг суғориш тарихи ва ирригация техникасининг тараққиёт тарихини ёритиб беради. Шу билан бирга у республикамизда ирригация ва мелиорация ишларини тубдан яхшилашга киришилган ҳозирги вақтда халқ хўжалиги учун муҳим аҳамиятга эга. Масалан, тоғ дараларидан очиб чиқадиган катта–кичик сойларнинг баҳорги сел сувларини кичик–кичик сув омборларига тўплаб, минглаб гектар экин майдонларини, хусусан томорқа ерлар ва боғларни ҳамда яйловларни суғориш мумкин. Қадимги бинокор усталар кашф этган қурилиш қоришмалари ҳамда юқори сифатли пишиқ ғишт тайёрлаш услубларидан меъморчиликда, хусусан тарихий

обидаларни таъмир этишда ишлатиладиган маҳаллий қурилиш материалларини ишлаб чиқаришда фойдаланиш мумкин. Бундай пишиқ ғишт ва бинокорлик қоришмалари билан таъмир этилган ҳар бир меъморий обиданинг асли қиёфаси қайта тикланибгина қолмай, балки умри ҳам анча–мунча узайиши шубҳасиздир.

III–БОБ.
МАИШИЙ ТУРМУШ, ХЎЖАЛИК ВА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ
ОБЪЕКТЛАРИНИНГ ИЧКИ КЎРИНИШЛАРИ ВА
КОМПОЗИЦИЯВИЙ–БАДИИЙ ХУСУСИЯТЛАРИНИ
ТАДҚИҚ ҚИЛИШ

3.1. Ҳаммомлар

Билгинки, ҳаммомнинг табиий таъсири сувни ҳаво намлик билан иситишдан иборатдир. Биринчиси хонани совитади ва хўллайди, иккинчиси иситади ва хўллайди, учинчиси иситади ҳамда қуритади.

Абу Али ибн Сино

Ҳаммом қадимдан нафақат тозалик учун, балки даволаниш учун ҳам хизмат қилган. Кўпчилик касалликлардан ҳаммомга кириш йўли билан форуғ бўлишган. Шунинг учун ҳам ҳаммомнинг ўзи кўп ҳолларда шифохона вазифасини бажарган дейишга ҳақлимиз. Ҳаммом ёнида шифохонанинг қурилиши беморнинг касалига қараб даволаш имкониятини берган. Шунинг учун ҳам уларнинг ёнма –ён қурилганлиги ҳақида тарихий далиллар мавжуд. Жумладан, тарихнавис Хондамир, Алишер Навоий Ҳирот яқинидаги Инжил дарёси бўйида “Шифоия” ва “Сафоия” номли шифохона ҳамда ҳаммом қурдирганлиги ҳақида далолат беради [30].

Шарқда ҳаммом шаҳарнинг энг шифобахш, жисмонан ва маънавий жиҳатдан тарбиявий аҳамиятга эга бўлган иморатларидан бири ҳисобланган. Шарқ ҳаммомларининг шифобахшлиги Буқрот, Ибн Сино, Кайковус каби кўплаб даҳо. Мутафаккир, сайёҳлар томонидан эътироф этилган. Ҳаммом қурилишига Марказий Осиёда ҳам қадим замонлардан буён алоҳида эътибор бериб келинган. Олимларимиз ҳаммомларни тарҳи ва тарзи жиҳатидан, асосан икки гуруҳга бўлишади: тўлиқ, яъни “классик” ва тўлиқсиз кўринишдаги ҳаммомлар [15]. Классик турдаги ҳаммомларнинг умумий тузилиши тўғри тўртбурчакка яқин бўлиб, асосий хонаси–миёнсарой иморат марказини эгаллаган. Иккинчи турдаги ҳаммомлар кам хонали, соддароқ, тузилиши жиҳатидан “Г” ҳарфи

шаклида, асимметрик, оддий ва узунчоқ шаклда бўлган. Узунчоқ тузилишдаги ҳаммомларда хоналар кетма–кет бир қаторда жойлашган.

Марказий Осиёда XI–XII асрларга оид ҳаммомлар Тароз (ҳозирги Жамбул), Нисо (Туркменистон) шаҳарларида очилган ва ўрганилган [26].

Уларнинг тарҳида асосий хона–миёнсарой ҳаммом марказидан ўрин олган. Мазкур ҳаммомларнинг умумий кўриниши, яъни барча деворлари сақланмаган, лекин уларнинг XIX–XX аср бошларида қурилган ҳаммомларникига ўхшашлиги яққол кўриниб туради. Шунинг учун ҳам мазкур ҳаммомлар тузилиши жиҳатидан биринчи турдаги ҳаммомларга киради.

XIX–XX аср бошларида қурилган ҳаммомлар бир нечта “лунги хона”, “гарм хона”, “хунук хона” ва миёнсарой каби хоналардан ташкил топган. Миёнсарой хонаси ўзининг жойланиши, катталиги, тузилиши билан қолганларидан ажралиб туради. Миёнсарой тарҳда саккизбурчак тузилишида бўлади. Миёнсарой деворлари бўйлаб ҳам супалар ўрнатилган. Миёнсарой кўпинча ҳаммом тарҳида марказий ўринни эгаллайди. Шунингдек, у ҳаммом тарҳида чап ёки ўнг томондаги ташқи деворга қапишган ҳолда келиши мумкин. Жумладан, Бухородаги Саррафон, Самарқанддаги Панжоб ҳаммомларида миёнсарой кириш эшигининг чап томонидаги ташқи девор билан чегарадош [30]. Бухородаги Мисгарон, Самарқанддаги Хужум ҳаммомларида эса миёнсарой–ўнг томон ташқи девори билан чегарадош. Тошкент шаҳридаги XIX асрга оид Чорсу саройидан (катта гумбаз) олтита эшик орқали тўққизта ҳар хил катталиқдаги хонага ўтилади. Улар орасида миёнсарой ўзининг катталиги билан доминантлигини сақлаб қолади. Миёнсаройнинг ҳамма томонида эшик бўлганлиги сабабли тўртбурчак тузилишидаги супа унинг марказида жойлашган.

Миёнсарой гумбази саккизбурчак қаносларига ўрнатилган қалқансимон равоқлар устида жойлашган. Гумбаз марказида кубба шаклидаги қисми бўлиб, унинг ён деворларида панжара билан тўсилган

равоқлар назарда тутилган. Улардан миёнсаройга ёруғлик тушиб турган [24].

Миёнсарой ички кўриниши унинг конструктив асослари ҳисобига киши диққатини тортадиган композицияга эга. Жумладан, гумбаз гардиши остидаги қалқонсимон равоқчалар, миёнсарой марказий ўқлари тўғрисидаги деворларнинг тоқча шаклида ташқарига сурилиши, уларнинг катта равоқлар ичига олишини ва панжаралардан тушаётган ёруғлик натижасида ёруғ ва сояли юзаларнинг вужудга келиши миёнсарой интерьерини жонлантириб юборади.

Иккинчи турдаги ҳаммомларнинг кўпроқ маҳалла ва қишлоқларга хослиги археологик ашёлар ҳам гувоҳлик беради. Жумладан, археологлар томонидан IX–XI асрларга оид ҳаммом Хуттал воҳасининг Манзар қадимий шаҳарчасидан топилган. У узунчоқ тузилишда бўлиб, хоналари бирин–кетин бир қаторда жойлашган [24]. Мазкур ҳаммом тузилиши жиҳатидан Юқори Зарафшон тоғ қишлоқларида XVIII –XX аср бошларида қурилган ҳаммомларга ўхшаб кетади. Уларда ҳам хоналар анфилада тузилишида бирдан иккинчисига ўтилади. Бунга Рарз, Оббурдон, Зосун қишлоқларидаги ҳаммомлар мисол бўлади. Бундай тузилишдаги ҳаммомларнинг кўпроқ тоғли ландшафтининг таъсири ҳам бўлган бўлса керак.

Биринчи ва иккинчи турдаги ҳаммомлар композициясида чойхона қуриш одати Ўрта Осиёнинг барча ҳудудларида кенг тарқалган. Улар тарҳда тўғри тўртбурчак тузилишида бўлади, шифтини бир, икки қатор устунлар ушлаб туради. Кўпинча чойхоналарнинг икки ён томони супа билан чегараланган. Чойхона деворлари шифти ҳам сержило нақшу ниғорга эга.

Ҳаммомларнинг безакка эга бўлганлигига археологик далиллар ва тарихий манбалар гувоҳлик беради. Тароз ҳаммоми деворларига қизил, тўқсарик, мовий ва кулранг бўёқларда геометрик ва ўсимликсимон нақшлар ишланган [23]. Нисо шаҳридаги ҳаммом деворларидаги

ўсимликсимон, геометрик нақшлар ва ёзувлар, тўқ сарик, киновар–қизил, кора ва оқ рангларда ишланган [26].

Мовароуннаҳрда XII асрга оид Работи Малик карвонсарой мажмуасидаги ҳаммомнинг иссиқхонаси деворларида оқ рангли заминда кизил, сарик, кора рангларда нақшлар ишланган [13]. X аср муаллифи ал–Маъсудий ўзининг асарларидан бирида ҳаммомларда боши одам юзига монанд қилиб ишланган афсонавий Анқо қуши тасвири кўп учрайди,—деб ёзади [31].

Ҳаммом ички ва ташқи кўринишини ифодалаган ўрта аср миниатюраларида ҳам унинг деворларида тасвирлар ифодаланган. Жумладан, Алишер Навоийнинг “Ҳамса”сига ишланган миниатюрада ҳаммомнинг асосий ювиниш хоналаридан бирида (миёнсарой) равоқнинг икки ён томонида бир–бирига қараб учаётган қанотли фаришталар тасвири аёл тимсолида ифодаланган [30]. Иккита хурсимон қанотли аёлларнинг тасвири “Мажнун Маккада” [18, 9–тасвир] миниатюрасида Каъба тошининг орқа қисмида ифодаланган. Ҳаммамизга маълум, ислом ақидаларига биноан фаришталар доимо тоза, пок одамнинг икки елкасида ва пок, муқаддас жойларда бўлиши ҳақида айтилади. Демак, ҳаммом равоқи (тимпанларида) икки ён томонида фаришталар тасвирининг ишланиши, ҳаммомнинг поклик, тозалик манбаи эканлигини ифодалашга қаратилган [22]. “Мажнун Маккада” миниатюрасида эса мусаввир Макканинг муқаддас жой эканлигини эслатмоқни, ёки Мажнун ўз муҳаббатига вафодор пок инсонлигига гувоҳлик бериш учун хур фаришталар тасвирини чизган бўлиши мумкин.

Ҳаммом интерьерларида бадий тасвир ва ўсимликсимон нақшларнинг борлиги, қадимдан кишилар ҳаммомнинг саломатликка ижобий таъсир кўрсата олишига ишонганликларидан далолат беради. IX–X асрларда яшаган табиб Закирия ал–Рози ҳам бу ҳақда ёзиб қолдирган. У, башарти ҳаммом, киши аъзоларига таъсир кўрсатиб, уни маъанвий, жисмоний, табиий кучлардан бўшаштирар экан, унинг ғамгин кайфиятини яхшилаш

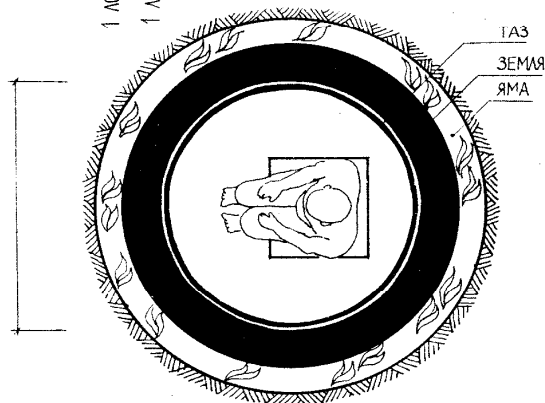
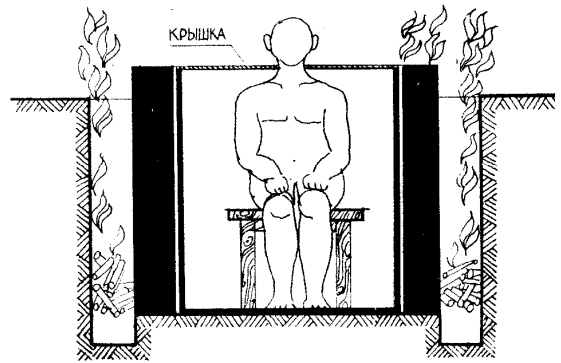
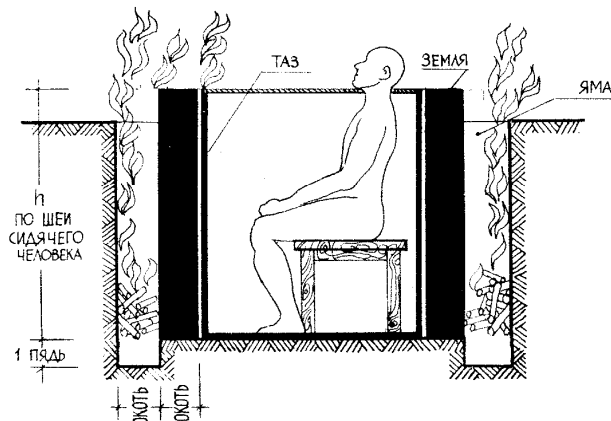
ва ташвишлардан форуғ бўлиши учун ҳаммом деворларига сержило нақшлар чизишни тавсия этади [10]. Ҳаммом деворида нақшларни ўрта аср миниатюраларида ҳам кўрамиз [11].

XVIII–XIX асрларда қурилган ҳаммомларда безак вазифасини асосан конструктив асослар, функционал қисмлар бажарган. Улар ҳам ҳаммом интерьерига бадиийлик бағишлаган. Умуман, ҳаммомларда функцияга кўпроқ эътибор берилган. Ҳаммом интерьери композициясида миёнсарой нафақат баландлиги, кенглиги, ёруғлиги, марказидаги супаси билан, балки жойлашиши билан ҳам доминант вазифасини эгаллайди. Чунки миёнсарой ҳаммом марказида жойлашган тарҳда, унинг марказидан горизонтал чизиқларга нисбатда 45^0 да тўртта йўналишда қўшни хоналарга ўтиш дарчалари қолдирилган. Ҳаммом атрофидаги хоналар миёнсаройга композиция жиҳатидан бўйсунган. Бу ўз навбатида миёнсаройнинг асосий хона бўлишини таъминлайди. Миёнсарой ташқи девор томон силжитилган ҳолда ҳам ўзининг вазифаси, катталиги билан ҳаммом тарҳи ва тарзи композициясида доминантлигини сақлаб қолган.

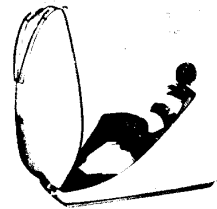
3.2. Гармобалар ва обзанлар

“Гармоба” форсча сўз бўлиб, “иссиқ сув” маъносини билдиради [32]. Ўтмишда Ўрта Осиё ва Ўрта Шарқ мамлакатларида табиий иссиқ чашмалар қошида қурилган иншоотлар ана шундай ном билан аталган. Табиий муолажаларга, жумладан шифобахш булоқларга одамлар қадимдан ихлос қилиб келишган. Гиппократ ва Аристотель ҳам бардам бўлиш ва узоқ умр кўришнинг асосий шарти иссиқлик ва сувдан фойдаланишдир деб таъкидлашган. Қадимги ҳиндлар, юнонлар ва скифлар минерал сув ва шифобахш балчиқ билан даволаш усулидан, яъни бальнеодаводан кенг фойдаланишган [37].

курук хаммом - сухая баня

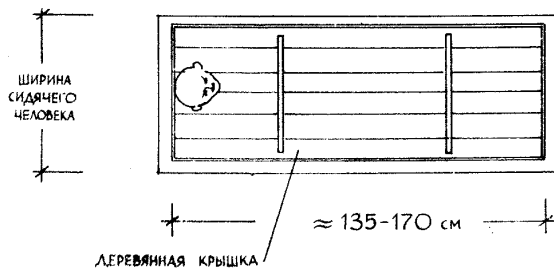
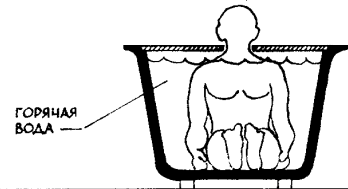
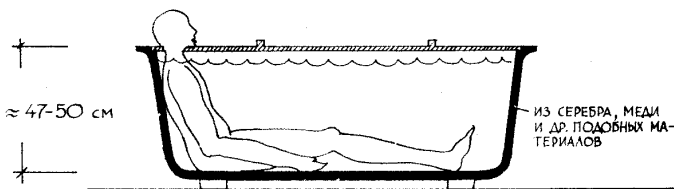

БЕРУТ ШИРОКИЙ ТАЗ НАПОДОБИЕ ТАЗА ПРАЧЕЧНИКОВ, ДНО КОТОРОГО ИМЕЕТ ТАКУЮ ЖЕ ШИРОТУ, ЧТО И ВЕРХНЯЯ ЧАСТЬ. ВНУТРИ ЕГО УСТАНАВЛИВАЮТ НЕЧТО ВРОДЕ СТУЛА. НА ВЕРХНЮЮ ЧАСТЬ ТАЗА СТАВЯТ КРЫШКУ ИЗ ДВУХ ПОЛОВИН, А ПОСЕРЕДИНЕ ДЕЛАЮТ ОТВЕРСТИЕ ПО ВЕЛИЧИНЕ ШЕИ ЧЕЛОВЕКА. ЗАТЕМ В ЗЕМЛЕ ВЫКАПЫВАЮТ ЯМУ, КОТОРАЯ ПО ГЛУБИНЕ ДОЛЖНА СООТВЕТСТВОВАТЬ ТОМУ ТАЗУ. В НЕЕ ОПУСКАЮТ ТАЗ И ЧОТОВА, ОСТАВЛЯЯ ВОКРУГ ТАЗА ЗЕМЛЮ ШИРИНОЙ В ОДИН ЛОКОТЬ, РОТ КРУГОВОЙ ЯМЫ ШИРИНОЙ В ОДИН ЛОКОТЬ, КОТОРАЯ ПО ГЛУБИНЕ ДОЛЖНА ОПУСКАТЬСЯ НИЖЕ ДНА ТАЗА НА ОДНУ ПЯДЬ ИЛИ ОКОЛО ЭТОГО.

КОГДА ВОЗНИКАЕТ НУЖДА, В ЭТОЙ КРУГОВОЙ ЯМЕ РАЗВОДИТ ОГОНЬ, ЧТОБЫ ТЕПЛО ПРОНИКЛО В ТАЗ И ОН СТАЛ ГОРЯЧИМ, НО НЕ СЖИГАЛ. ПОСЛЕ ЭТОГО ЧЕЛОВЕКА ВВОДЯТ В ТАЗ, САЖАЕТ НА СТУЛ И ЗАКРЫВАЮТ ТАЗ ДВУМА ПОЛОВИНАМИ КРЫШКИ ТАК, ЧТОБЫ ГОЛОВА ЕГО ОСТАЛАСЬ СНАРУЖИ. БЕ. ОН ОСТАЕТСЯ В НЕМ ДО ТЕХ ПОР, ПОКА ЛЬЕТСЯ ПОТ, ПОСЛЕ ЧЕГО ВЫХОДИТ.

обзан - ванна

ОБЗАН - ЭТО ПРОДОЛГОВАТЫЙ ЧАН, РАВНЫЙ ПО ДЛИНЕ РОСТУ ЧЕЛОВЕКА, ЕГО СООРУЖАЮТ В ВАНИ, НАПОЛНЯЮТ ТЕПЛОЙ ВОДОЙ, В НЕГО САЖАЮТ ИЛИ ПОЛОЖАЮТ ВОЛЬНОГО. ИНОГДА ДЕЛАЮТ БЕ ПЕРЕНЕСКОМ С МЕСТА НА МЕСТО, СДЕЛАННАЯ ИЗ СЕРЕБРА, МЕДИ ИЛИ ДРУГОГО. КРАЙ ВАННЫ ВЫШАИ ТАКОЙ ВЫСОТЫ, ВОДИ В НЕЕ САДИТСЯ ВОЛЬНОЙ, ТО ЕГО ГОЛОВА ОСТАЕТСЯ СНАРУЖИ В ОКРЕСТНОМ ПРОСТРАНСТВЕ. СЕРЕБРО ПО БЕ ВЕЛИЧИНЕ ПРОДЕЛЫВАЮТ КРАЙКУ, У КОТОРОЙ НА СТОРОНЕ, ГДЕ СИДИТ ЧЕЛОВЕК, ИМЕЕТСЯ ОТВЕРСТИЕ, КОГДА В ВАННЕ СИДИТ ЧЕЛОВЕК И ЗАКРЫВАЮТ КРАЙКУ, ТО ЕГО ШЕЯ ПРОХОДИТ В ЭТО ОТВЕРСТИЕ, И ГОЛОВА ОСТАЕТСЯ СНАРУЖИ. АЛЛАХ ЛУЧШЕ ЗНАЕТ.

ПРИМЕЧАНИЕ: 1 ЛОКОТЬ - 50-62 см; 1 ПЯДЬ - 22,5 см

-рasm. Курук хаммом ва обзаннинг график реконструкцияси (А.С. Уралов буйича)

Қадим замонларда ҳатто ибодатхоналар ҳам минерал ва чашма булоқлар қошига қурилган. Бу ерда ибодатга келган одамлар бир йўла бальнеодаво ҳам олишиб соғайиб кетишган. Тарихий манбаларда

ёзилишича, Фарғона водийсининг ўтроқ аҳолиси узок ўтмишда бу ердаги Ҳазрати Аюб (ҳозирги Жалолобод) минерал булоқларининг борлигини билган ва улардан унумли фойдаланган.

Душанбе шаҳридан 52 км шимолда Гушори қишлоғи яқинида жойлашган шифобахш булоқлар таркибида қимматбаҳо радиактив моддалар борлиги аниқланиб, улар қошида кейинчалик Хўжа Обигарм сув шифохонаси ташкил этилган. Дастлаб бу ерда иккитагина иссиқ хавза бўлиб, келган беморлар уларга тушиб, шифо топиб кетишган. Ҳозирги вақтда Обигарм курорти анча кенгайиб бу ерда ўнлаб замонавий шифобахш ҳовузлар ва бальнеодаволар қурилган.

Баъзида бундай шифобахш гармобалар ўтмишда ўта катта ўлчамларга ҳам эга билиб, ҳатто ўзига хос меъморий комплекс (мажмуа)ларни ҳам ташкил қилган. Шундай гармобаларнинг бири IX асрда Кичик Осиёнинг Дараулий воҳаси (Туркиянинг Шарқий қисмида) қурилган бўлиб, унда иссиқ ва сокин чашма сувлари устига бир неча йирик гумбазли бинолар ишланган. Ҳар бир бинода бир йўла 1000 киши чўмилган, бинолар сони 7 та бўлган. Гармоба ҳовузларининг чуқурлиги одам кўкрагигача етган [32]. Ортиқча сув гармоба ҳовузларидан чиқиб кўлга оқиб турган. Ушбу гармобалар комплексига ҳозирги меъзонлар билан қаралса улар жўнгина бир сув шифохонаси курортини ёки бальнеодавосини ташкил этганлигини тушуниш қийин эмас.

Тарихчи Муйиъниддин Исфизарий темурий Султон Ҳусайн Бойқаронинг (1438–1506) Ҳирот шаҳри яқинида Герируд дарёси воҳасидаги бунёдкорлик ишлари ҳақида шундай ёзади: “У ердаги тоғ этагида, Об қишлоғи ёнида иссиқ чашма бўлиб, у яқин ва узок мавзелардаги турли дардларга чалинган кўп одамларни қизиқтирган. Султон Ҳусайндан олдинги ҳукмдор Абу Саид Мирзо (1455–1469) бу чашма қошида катта мустаҳкам бино қурдирган эди. Бироқ, Султон Ҳусайн бу бинони қайтадан кенгроқ ва баландроқ қилиб атрофларига парк, гулзор ва боғлар қуриб, уни неча бор кенгайтирди” [9]. Кўриниб

турибдики, халқ шифобахш муассасаси тархида қурилиб ташкил топган. Хуросон халқининг ундан XV асрнинг бошларигача фойдаланиб келганлиги ҳақида тарих гувоҳлик беради.

Ана шундай халқ шифохоналари (гармобалар) ўтмишда Ўзбекистон худудида ҳам кўп қурилган. Бу жиҳатдан айниқса Фарғона водийси машҳурдир. Қайнарбулоқ, Шўрсув, Чангара, Чимён, Чортоқ ва Хожаобод каби шифобахш чашмалар қошига маҳаллий аҳоли қадимдан бошлаб гармобалар қуриб келган. Бундай гармобалар баъзида шаҳарларда ҳам бино этилган. Тожикистондаги Обигарм, Фарғонадаги Чортоқ ва Чимён, Қирғизистондаги Жалолобод шаҳарларининг сув шифохоналари шулар жумласидандир. Ҳозирги вақтда бу шаҳарлардаги дастлабки гармобалар замонавийлашиб ва кенгайиб йирик курортларга айлантирилган.

Ўрта Осиё халқисўнгги ўрта асрларда ва ҳатто бизга яқин даврларда ҳам табиий чашма булоқлар қошида жўнгина гармобалар қуришиб улардан унумли фойдаланиб келмоқда. Масалан, Тожикистоннинг Воҳан воҳаси Ишқашим туманидаги Панжоб дарёси бўйида тоғ этагида жойлашган иссиқ чашма қошида шу ерлик аҳоли XX асрнинг 70–йилларида ўзига хос гармоба қуришган. Гармоба биниси унча катта бўлмай ўзининг чўзинчоқ фронтал композицияси билан тоғ рельефига ўта мос тушган. Бино маҳаллий тошдан ишланиб тарҳда тўғри тўртбурчакли симметрик шаклга эга. Гармоба бир–бирига ўхшаш иккита эркак ва аёллар бўлимидан тузилиб, ҳар бир бўлим ечиниш ва иссиқ бассейнли чўмилиш хоналаридан иборат [30].

Бассейнлар чуқурлиги одам кўкраги баландлигига яқин келади. Бўлимларга бинонинг бир–бирига қарама–қарши ёнидан кирилади. Чўмилиш хоналари тарҳда 3,5x4,2 метр бўлиб, бир–бирига ёндош жойлаштирилган. Бу эса ташқи деворлар сатҳининг камайиши ҳисобига хоналардаги иссиқлик даражасини сақлаш имконини беради. Бинонинг орқа томонига жўнгина ёрдамида хона ишланиб, у чўмилиш хоналари бассейнида фойдаланилган сувни ташқарига чиқариб юбориш вазифасини

ўтайди. Гармобанинг сал юқорисидан йўл ўтган бўлиб, у бинони яқин қишлоқлар билан боғлайди.

Бинонинг меъморий ҳажмий ечими деворлар ва томнинг кирган ва чиққан пасту–баланд жойларидаги ёруғлик ва соялар контрасти эвазига ҳамда тоғ тошидан ишланган бино деворларининг атроф–муҳитга ҳамоҳанглиги билан ажралиб туради. Чўмилиш бассейнлари хоналарини шамоллатиш гармоба устига ўрнатилган мўри орқали амалга оширилади.

Тожикистоннинг Айний туманида тоғлик Урметан қишлоғидаги Лангар дарёси ҳавзасига яқин жойда шифобахш чашма бўлиб, XX асрнинг 50–йилларида аҳаллий халқ иссиқ сувдан фойдаланиш мақсадида бу ердаги тоғ этагига гармоба қуришган. Бино яхлит айвонга бириккан учта текис томли ювиниш хоналаридапн иборат бўлиб, цементли қоришмада маҳаллий тоғ тошидан қурилган [21].

Чўмилиш хоналарига айвон орқали кирилади. Бу хоналарнинг орқасида 2,1 метр баландликда иссиқ чашмага уланган қувур жойлашган бўлиб, ундан оқаятган шифобахш иссиқ сув чўмилиш хоналарига тарқалади. Чўмилиш хоналарининг баландлиги 3,6 метр бўлиб, сатҳи ўртача 18–20 кв.м.ни ташкил қилади. Бино тарзини шакллантиргна тўрт устунли айвон баландлиги ҳам 3,6 метр. Ҳар бир ювиниш хонасининг полига иссиқ сув оқиб тушаётган жойда чуқурлиги тизза бўйига тенг чўмилиш ҳовузлири ишланган. Ташқи кўринишидан айвонли бинони эслатувчи тош деворли гармоба атрофидаги тоғ ландшафти ва табиий муҳит билан ҳамоҳанг боғланган. Айвон дарпардалар билан бўлиниб, ечиниб ва чўмилиб чиқилгач дам олиш жойи вазифасини бажаради.

Ўзбекистоннинг Шаҳрисабз тумани тоғ этагидаги Қизил Эмчак қишлоғида ҳам иккита чашма бўлиб, бири Гармак, иккинчиси Булкокинак деб аталади. Чашмалар бир–бирга яқин жойлашган. Улардан сал пастроқда, яъни тоғ қиялигида шинамгина бир гармоба қурилган бўлиб, унинг орқа девори ва томи қияликка қўшилиб кетган. Бино тоғ қиялигига фронтал жойлашган учта хонадан иборат, даҳлизга ўхшаган хонадан

иккита алоҳида чўмилиш хоналарига кирилади. Уларнинг томида мўъжазгина туйнуклари бўлиб, уларга сув юқорида жойлашган чашма булоқларидан ёғоч тарновлар орқали оқизиб келтирилган [20]. Гармак суви кишин–ёзин иссиқ бўлганлигидан ҳатто киш кунлари ҳам гармобада бемалол роҳат қилиб чўмилиш мумкин. Қишлоқ халқи бинога “Чашмаи хаммом” деб ном берган. Бино оддий, безаксиз бўлса–да, устидаги тиргагичли тарновлари ва тош деворлари билан тоғ манзарасига уйғунлашиб кетганлиги учун киши эътиборини ўзига тортади.

Бундай шифобахш чўмилиш бинолари ва гармобаларнинг мавжудлиги Ўрта Осиё халқларининг ўтмишда чашма булоқлар қошида ўзига хос иншоотлар қуриб, улардан соҳломлаштириш воситаси тарзида фойдаланганлигидан далолат беради. Буни эса ҳозирга кенг тарқалган замонавий сув шифохоналари ва “водолечебница”ларнинг халқимиздаги илк тимсоли деб қарашимиз мумкин.

Ўтмишда шаклланган мана шундай оддий гармобалардан кейинчалик уларнинг такомиллашган замонавий махсус меъморий мажмуалари ва ҳатто ўша шифобахш табиий чашмалар ва қурилган гармобалар асосида бальнеологик курортлар вужудга келган.

3.3. Оловхона (эркаклар уйи)

Мазкур турдаги иморат ҳақида ва унга тегишли расм–русумлар таниқли этнограф олимлардан М.С. Андреев, Н.А. Кисляков, А.Н. Кодауров, А.К. Писарчик,, М.Ф. Гаврилов, В.В. Гинзбургларнинг илмий ишларида ўз ифодасини топган. Оловхона ва унга боғлиқ расм–русумлар таҳлилига ленинградлик этнограф олим Р.Р. Рахимовнинг махсус монографияси бағишланган. Оловхона тарҳи, тузилиши Д.А. Нозиловнинг монографиясида, у учратган ва ўрганган оловхоналар ҳақида қисқагина маълумот берилган [24].

Оловхонанинг юзага келиши жуда узоқ ўтмишга бориб тақалади. Бунга оловхонанинг маҳалла ёки бутун қишлоқ аҳлига тобелиги ва унда эркаклар жамоа бўлиб таом истеъмол қилишлари, уларнинг қиш фаслида доимо шу ерда бўлишлари, хонани иситиш учун навбат билан ўчоққа ўт ёқишлари, овланган ёввойи ҳайвон танасининг шу жойга келтирилиши ҳам гувоҳлик беради. Абу Райхон Беруний Суғдиёна халқларида оловхона ислом дини ўргатилишининг илк йилларда ҳам ҳар бир қишлоқда бўлганлигини таъкидлайди. Йил давомида бўладиган байрамларда қадимий суғдлар оловхоналарда йиғилиб байрамона таомлар пиширган [10]. Л.Ф. Моногарова оловхонада қиш пайтлари олов ёниб туришини доимий таъминлаш одатининг ҳозиргача сақланиб қолиши, мазкур умумий хонанинг қадимги оташпарастлик дини билан узвий боғлиқлигини билдиради,—деб таъкидлайди. Оловхонанинг ўрта асрларда ҳам бўлганлигидан археологик маълумотлар гувоҳлик беради [22]. Ҳозирги кунда ҳам оловхона муқаддас жой ҳисобланади. Оловхона билан боғлиқ расм—русумлар ҳам ўзига хос кўринишга эга. Ана шу одатлардан бирини мисол тариқасида келтирамиз. Оловхонада навбат билан хонани иситиш ва таом тайёрлаш одати бўлган. Бунинг учун ҳар бир оила эркаки кўп ўтин йиғишига тўғри келган. Навбати келган эркак кўй ёки ечки сўйиб, оловхонада меҳмондорчилик уюштирган. Шу билан бирга кечаю кундуз ўчоққа ўтин ташлаб, оловхонани иссиқ сақлаган. Бордию йиққан ўтини тугаб, оловхонада ҳаво ҳорарати даражаси доимийлигидан пасайиб кетса, унинг якуни, навбатчи учун жуда оғир бўлиши мумкин. Яъни, оловхона аъзоларидан бири туриб, жаҳл билан хона совуқку, дея ўчоқ устига бир пақир сув қуйса, шунинг ўзи оловхона навбатчиси учун катта жазо ҳисобланган. Гўёки у жамоадан бадарға (ҳайдалган) қилингандек, кучга эга бўлган. Шунинг учун навбатчи бошқатдан меҳмондорчиликни бўйнига олиб бўлса ҳам, ўчоққа сув тўкмасликларини ёлвориб сўраган. Оловхонага оид бу одат муаллиф томонидан ҳам Вахиои Боло, Қоратегин, Дарвоз

воҳалари қишлоқларида аниқланди. Шунингдек, бу одат этнограф олим Н.А. Кисляков томонидан ҳам эътироф этилган [23].

Ислом дини ўрнатилгандан сўнг оловхона ичига масжид киритилган. Улар бир хонани ташкил қилишган. Бундай пайтда хонанинг кириш қисми чап томонида ўчоқ жойлаштирилган. Ўчоқнинг атрофида супа назарда тутилган. Шу хонанинг тўр қисмида, ғарб томон деворида меҳроб ўрнатилган. Шифтнинг ўчоқ усти қисми “чорхона” ёки “харуза” услубида ёпилиб, унинг марказида туйнук қолдирилган.

Кейинчалик масжид ва оловхона учун алоҳида–алоҳида хона ажратилган. Улар кўпинча ёнма–ён жойлаштирилиб, узунасига бир айвон билан бирлаштирилган. Масжид интерьерини меҳроби билан оловхонадан ажралиб турган. Оловхона катта хонани ташкил қилган. Унинг марказида тўрт ва ундан ортиқ устун жойлаштирилган. Хона сатҳининг устунлар оралиғидаги майдони пастроқ бўлиб, унинг ўртасида ўчоқ назарда тутилган. Ўчоқ тутунининг чиқиб кетиши учун шифтнинг марказий устунлари оралиғидаги қисми 1,5–2 метр юқорига кўтарилган ва ён томонларида очиқ туйнуқлар қолдирилган. Шифтнинг бу қисми харуза деб юритилган [24]. Айрим пайтда ўчоқ атрофи супа билан айлантисилган. Бизнингча шифтнинг ўчоқ устидаги қисмида шундай конструкциянинг кўлланилиши ҳам узок ўтмишга бориб тақалади. Бундай конструкцияли шифт зардуштийлик динига оид ибодатхоналарнинг доимий оловни сақлайдиган хоналарига кўл келган. Чунки ибодатхонада доимий олов алангасининг шифт тўсинларига таъсир қилмаслиги учун шифтнинг шу қисмини 1,0–1,5 метр ва ундан ортиқ баландликка ҳам кўтариш имконияти бор. Оловхона интерьерида ўчоқ асосий вазифани ўтаган. Ўтирганларнинг диққат–эътиборини оловхона марказидаги ўчоқ ўзига тортган.

XX асрнинг 80–йилларида Қоратегин воҳаси қишлоқларида сербезак оловхоналар қурила бошланади. Уларнинг ҳажми ҳам жуда катта бўлган. Пол сатҳи ва супалари тахтадан кўтарилган, девор ва шифтда рангли

безаклар қўлланилган. Шунингдек, янги қурилган шундай иморатларда суриладиган девор, иккинчи яруслар ҳам назарда тутилган.

Умуман, оловхона интерьерлари супалари, ўчоқнинг ўрни, шифтдан тутун чиқиши, ёруғлик тушиши учун юқорига кўтарилган бўлинманинг назарда тутилиши ва унинг ён томонларида тўйнуқларнинг мавжудлиги ўз вазифасига мос келган. Хонанинг мазкур қисмлари унинг интерьерини эркаклар учун умумий йиғилишлар ва дам олиш жойи эканлигини аниқ ифодалайди. Оловхонанинг фақат узок тоғ қишлоқларида сақланиб қолишига биринчи навбатда бу ўлкаларнинг шаҳар цивилизациясидан узоклиги сабаб бўлган.

3.4. Ишлаб чиқариш корхоналари

Марказий Осиёда узок ўтмишлардан буён халқ хўжалиги, кундалик ҳаёт билан боғлиқ ишлаб чиқариш корхоналари бўлган. Бундай корхоналар қаторига сув тегирмони, жувозхона, осийёиоб–шолини пўстлоғидан ажратадиган сув тегирмони, қоғоз ишлаб чиқарадиган қурилмалар, темирчилик устахоналари қиради. Улар вазифасига қараб турли қурилмалардан ташкил топган. Қурилмалар махсус хоналарга жойлаштирилган. Уларни ўрнатишда махсус талабларни ҳам эътиборни олишган. Жумладан, тегирмон учун (ажратилган) қурилма иморатининг остидан албатта сув ўтиши лозим бўлган, чунки тегирмон тоши билан ўқнинг парраклари сув ёрдамида айлантирилади. Тегирмон иморатининг ички кўринишида сув кўринмайди. Паррақнинг сувга туширилиши учун махсус от–ёғоч номли қурилма мавжуд. Интерьерда тегирмон қурилмаси асосан битта вертикал ўқда жойлашган. Шунинг учун ҳам у хонада кўп жойни эгалламайди. Тегирмон қурилмасининг икки ёни ва олд қисми очиқ бўлиши унинг иш жараёнида қулайлигини ҳамда хавфсизлигини таъминлаган. Хонанинг қолган қисми, кўпроқ бурчаклари тегирмоннинг иш жараёни учун зарур ашёлар сақлашга мўлжалланган. Тегирмонлар бир

нечта хонани ташкил қилиши ҳам мумкин. Улардан биттаси ун чиқариш хонаси бўлган, қолганлари дам олиш, дон сақлаш, тайёр махсулот сақлашга мўлжалланган.

Иш жараёни, сув билан боғлиқ қурилмалар қаторига обжувоз–шоли тозалайдиган тегирмон, қоғоз тайёрлайдиган қурилмалар ҳам киради. У ҳам тегирмон каби сув бўйига қурилиши лозим бўлган. Обжувозда паррак унинг ён томонида, иморат ташқарисида ўрнатилган. Обжувозда қурилманинг иш бажарадиган қисми, яъни бош қисмига кунда ўрнатилган, тўсинларнинг қарийб ярим иморат ичкарисида бўлган. Қурилма тўсинларининг сони сувнинг кўплиги ва оқимнинг тезлигига қараб 2, 3, 4 та бўлган. Улар хона деворининг сувга қараган қисмини эгаллаган. Паррак айланганда тўсинлар навбатма–навбат ҳаракатга келган ва бирин–кетин кўтарилиб–тушиб охурчалардаги шolini эзган. Интерьерда хонанинг иккинчи ярми очик қолдирилган. Охурча вазифасини бажарувчи чуқурчалар пол сатҳидан биров кўтарилган супада ўрнашган. Бу тадбир кундаларнинг зарб билан тушганида шoliniнинг ташқарига сочилиб кетишидан асрайди ҳамда қурилманинг хавфли қисмини хонанинг қолган қисмидан ажратиб туради.

Мой ишлаб чиқарадиган жувозхоналарда, қурилмалар иш жараёни хонада бажарилади. Қурилма от, туя, эшак билан ҳаракатга келтирилади. Шунинг учун қурилма хона ўртасида ўрнатилган. Қурилма атрофида отнинг айланиши учун пайрах–йўлак қолдирилган. Пайрах хона сатҳидан биров пастроқ бўлган. Хусусан, жувоз ўқи туя билан ҳаракатга келадиган жувозхоналарда пайрах 1 метрдан зиёд чуқурликда бўлган. Шундай жувозхонани С. Мамажонова ва Р. Муқимовлар Исфаранинг “Чорқишлоқ” номли қишлоғида учратишган. Қизиғи шундаки, улар учратган шоли тозалайдиган–жувозхона бир иморатда, лекин алоҳида–алоҳида хоналарда жойлашган [24].

Жувозхоналар бир нечта хонадан (омборхона, дам олиш хоналари, тайёр махсулот сақлайдиган хоналар) ташкил топган. Айрим

жувозхоналарда қурилма ўрнатилган хонага очиқ томони билан қаратилган баланд сўрили хоналар ҳам назарда тутилган. Уларда дон сақланган.

Темирчилик устахоналарида ҳам хонанинг олд қисмида (биринчи планида) очиқ майдон қолдирилган, ичкарироқда темирчи устанинг иш жойи ва сангдон, ўчоқ, унинг орқа ёки ён томонида шогирд ўрни ва хаво юборгич–дам жойлашган.

Ишлаб чиқариш хоналарининг ички композицияси улардаги қурилмалар ва уларнинг ўқлари баландлигига боғлиқ бўлган. Шунинг учун ҳам кўп ҳолларда жувозхоналар, тегирмонлар ташқи томондан куб шаклидаги композицияга эга.

Кулолчилик устахоналари буюм яшаш технологик жараёнининг мураккаблиги сабабли кўп хоналарни ўз ичига олган. Уларда гил сақлайдиган, тайёрлайдиган, буюм ясайдиган, буюмга ранг берадиган ва буюмни пиширадиган хумдонлар назарда тутилган. Хоналар деворларида тайёр буюмни сақлаш учун токчалар ўрнатиш қўл келган. Хоналар кўриниши уларга ўрнатилган қурилмаларга боғлиқ бўлган.

Умуман, ишлаб чиқариш корхоналари композицияси ички кўриниши, улардаги қурилмалар тузилиши билан белгиланган, қурилмалар иш жараёнига қараб хонанинг ўртасида, бурчагида, ён қисмида жойлашган. Қурилмаларни жойлаштиришда уларнинг иш жараёни қулай бўлишига ҳам эътибор берилган. Барча турдаги ишлаб чиқариш корхоналарида ҳавонинг алмашилиб, чанг ва тутуннинг чиқиб туриши учун, улар деворининг юқори қисмида туйнуклар ўрнатилган.

Шу ўринда хўжалик хоналари ички кўриниши ҳақида ҳам қисқагина маълумот беришни лозим топдик. Хоразмнинг Қават қалъа шаҳарчасида тарҳда узун далон тузилишида, салиб тузилишида, “Г” ҳарфи шаклида, саккизбурчак, тўғри тўртбурчак хоналар мавжуд. Уларнинг тўртала девори юзаси токча билан тўлдирилган. Олимлар Марвдаги шунга ўхшаш токчабандли хонани мева қуриштишга мўлжалланган, деб тахмин қилишади. Г.А. Пугаченкова: “Бордию, бу хоналарнинг икки параллел деворидаги

туйнукларга хода осишса, хонанинг қолган икки қисмидаги токчаларнинг вазифаси нимада?”–деб савол қўяди. Шунингдек олима С.П. Толстовнинг шаҳарда осойишталик йўқолган пайтларда халқ хонадон бойлигинишу хоналарда яшириш учун, тинчлик ўрнатилган пайтларда уларда меҳмон кутиш учун мўлжалланган, деган тахминларига қўшилади [24]. Шу ўринда яна бир далилга эътибор бериш керак. Олимларнинг таъкидлашларича, Қават қалъада бундай иморат ҳар бир хонадон ҳовлиси четроғида ёки турар жой ёнида алоҳида ҳолда қурилган экан. Мазкур далил ам уларнинг ўз вақтида хўжалик иморати сифатида қурилганлигидан далолат беради. Тўрт ёки уч деворида пастдан юқоригача туйнуклар ўрнатилган хоналар ҳозир ҳам Қашқадарё тоғ ва тоғ ёнбағри қишлоқларида учрайди [21]. Бундай хоналар соякихона дейилган. Улар уйнинг иккинчи каватида, хонага шамол тегадиган баландликда қурилган. Туйнуклардан кирган шаббода хонада осиб қўйилган узумларни жойида қуритишга имкон яратган.

Археологик ашёлар турар жойлар таркибида дон ва ҳатто шароб сақлайдиган хоналарнинг бўлганлигидан гувоҳлик беради. Бундай хоналарнинг бир ёки икки девори бўйлаб йўналган супаларда дон учун катта кўзалар ўрнатилган. Дон сақлагич гил қутилар–кули ҳамбалардан Ўрта Осиёнинг деярли кўпчилик тоғ воҳаларида XX асрнинг ўрталаригача фойдаланилган [20]. Деворларига нақшлар ўйилган гил қутилар турар жойлар таркибида оиланинг кундалик дам оладиган хоналари бурчакларида ҳам жойлаштирилган. Қоратегин Дарвоз воҳаларида турар жойнинг бир хонаси дон сақлаш учун ажратилганлиги гувоҳи бўлди. Бундай хона қазноқ деб номланган бўлиб, унинг бир қисмини катта гил қути эгаллайди. Шунингдек, турар жойдан 15–20 метр ва ундан ҳам узоқдаги кичкина уй шаклида қурилган қазноқларни Тоғли Бадахшоннинг Язғулом воҳасида учратдик. Қазноқнинг ички қисмида икки–уч бўлинмадан иборат гил қути ўрнатилган.

Шундай ғалладонлар Туркменистоннинг Пештоқ шаҳарчаси атрофидаги қишлоқларида бўлганлигидан тадқиқотчилар гувоҳлик беришади. Бу ерда гил қутилар олтигача бўлинмадан ташкил топиб, ҳар бирида бир тоннагача дон сақланган. Ғалладонларнинг таянчларда ўрнатилишини маҳаллий аҳоли донни сичқондан сақлаш учун мушукнинг бемалол юришига мўлжалланган, деб таъкидлайдилар [24]. ғалладоннинг ердан кўтарилиши, шунингдек, донни намдан сақлашга ҳам қаратилган.

Ғалладонлар ички кўриниши уларнинг хўжалик хона бўлганлигидан гувоҳлик беради. Улардаги гил қутилар юзасига ўйилган нақшлар ғалладон ички кўринишига композиция жиҳатидан юмшоқлик (бадийлик) киритади.

III–боб хулосаси

1. Дарё сувидан узоқда жойлашган тоғ олди ва чўлга чегарадош туманларда ижодкор ирригаторлар қишки қор ва баҳорги ёмғир сувларини тўплаш учун сардобалар, булоқ сувлари учун қулфакли ҳовузлар, сел сувлари учун муҳандислик ишлари асосида қурилган сув омборлари–бандлар, тўғонлар ва ер ости сувларидан фойдаланиш учун коризлар барпо этиб, суғориш техникаси тараққиётига ўзининг салмоқли ҳиссасини кўшган.

Қадимги ирригаторлар суғориш иншоотларини қуришда оқимнинг динамик ва босим кучларини ҳисобга олган ҳолда мураккаб техникавий масалаларни аниқ муҳандислик ҳисоби асосида ижодкорона ечишга ҳаракат қилганлар.

Ҳали цемент ихтиро этилмаган ўрта асрлардаёқ ўзбекистонлик бинокор–ирригаторлар сув ва намга чидамли махсус қурилиш қоришмаси “қир”ни кашф этиб, сув иншоотлари ва маиший турмуш биноларини қуришда ҳамда канализация қувурларини ётқизишда улардан унумли фойдаланганлар.

X–XVI асрлардан бошлаб йирик хўжалик суғориш иншоотлари аввалдан тайёрланган лойиҳалар–тархлар бўйича қурилиб, бундай тархлар хандаса ва математик илмларни мукаммал эгаллаган муҳандис–меъморлар томонидан тайёрланган ва улар қурилишларга бевосита раҳбарлик қилишган.

2. Ер ости сувларини ер устига чиқариш учун жой рельефидаги нишабликни аниқлашда устурлов ва шоқулли тарози каби махсус асбоблар ёрдамида, содда усулда бўлса ҳам, ҳақиқий нивелировкадан фойдаланилган. Шундай қилиб, қадим замонлардан бошлаб Ўзбекистонда суғориш хўжалиги техникаси соҳасида диққатга сазовор халқ тажрибаси тўпланган.

3. XIX–XX аср бошларида қурилган ҳаммомлар бир неча “лунги хона”, “гарм хона”, “хунук хона” ва миёнсарой каби хоналардан ташкил топган. Миёнсарой хонаси ўзининг жойланиши, катталиги, тузилиши билан қолганларидан ажралиб туради. Миёнсарой дееворлари бўйлаб ҳам супалар ўрнатилган. Миёнсарой кўпинча ҳаммом тарҳида марказий ўринни эгаллайди.

Миёнсарой ички кўриниши унинг конструктив асослари ҳисобига киши диққатини тортадиган композицияга эга. Жумладан, гумбаз гардиши остидаги қалқонсимон равоқчалар, миёнсарой марказий ўқлари тўғрисидаги деворларнинг тоқча шаклида ташқарига сурилиши, уларнинг катта равоқлар ичига олишини ва панжаралардан тушаётган ёруғлик натижасида ёруғ ва сояли юзаларнинг вужудга келиши миёнсарой интерьерини жонлантириб юборади.

4. Ҳаммомларда безак вазифасини асосан конструктив асослар, функционал қисмлар бажарган. Улар ҳам ҳаммом интерьерига бадийлик бағишлаган. Умуман, ҳаммомларда функцияга кўпроқ эътибор берилган. Ҳаммом интерьерини композициясида миёнсарой нафақат баландлиги, кенглиги, ёруғлиги, марказидаги супаси билан, балки жойлашиши билан ҳам доминант вазифасини эгаллайди. Чунки миёнсарой ҳаммом марказида

жойлашган тархда, унинг марказидан горизонтал чизикларга нисбатда 45⁰ да тўртта йўналишда кўшни хоналарга ўтиш дарчалари қолдирилган. Ҳаммом атрофидаги хоналар миёнсаройга композиция жиҳатидан бўйсунган. Бу ўз навбатида миёнсаройнинг асосий хона бўлишини таъминлайди. Миёнсарой ташқи девор томон силжитилган ҳолда ҳам ўзининг вазифаси, катталиги билан ҳаммом тарҳи ва тарзи композициясида доминантлигини сақлаб қолган.

5. Гармобалар ўтмишда Ўзбекистон ҳудудида ҳам кўп қурилган. Бу жиҳатдан айниқса Фарғона водийси машҳурдир. Қайнарбулоқ, Шўрсув, Чангара, Чимён, Чортоқ ва Хожаобод каби шифобахш чашмалар қошига маҳаллий аҳоли қадимдан бошлаб гармобалар қуриб келган. Бундай гармобалар баъзида шаҳарларда ҳам бино этилган. Тожикистондаги Обигарм, Фарғонадаги Чортоқ ва Чимён, Қирғизистондаги Жалолобод шаҳарларининг сув шифохоналари шулар жумласидандир. Ҳозирги вақтда бу шаҳарлардаги дастлабки гармобалар замонавийлашиб ва кенгайиб йирик курортларга айлантирилган.

Чўмилиш бинолари ва гармобаларнинг мавжудлиги Ўрта Осиё халқларининг ўтмишда чашма булоқлар қошида ўзига хос иншоотлар қуриб, улардан соҳломлаштириш воситаси тарзида фойдаланганлигидан далолат беради. Буни эса ҳозирга кенг тарқалган замонавий сув шифохоналари ва “водолечебница”ларнинг халқимиздаги илк тимсоли деб қарашимиз мумкин.

Ўтмишда шаклланган мана шундай оддий гармобалардан кейинчалик уларнинг такомиллашган замонавий махсус меъморий мажмуалари ва ҳатто ўша шифобахш табиий чашмалар ва қурилган гармобалар асосида бальнеологик курортлар вужудга келган.

6. Оловхона интерьерлари супалари, ўчоқнинг ўрни, шифтдан тутун чиқиши, ёруғлик тушиши учун юқорига кўтарилган бўлинманинг назарда тутилиши ва унинг ён томонларида туйнукларнинг мавжулиги ўз вазифасига мос келган. Хонанинг мазкур қисмлари унинг интерьерини

эркаклар учун умумий йиғилишлар ва дам олиш жойи эканлигини аниқ ифодалайди. Оловхонанинг фақат узоқ тоғ қишлоқларида сақланиб қолишига биринчи навбатда бу ўлкаларнинг шаҳар цивилизациясидан узоқлиги сабаб бўлган.

7. Марказий Осиёда узоқ ўтмишлардан буён халқ хўжалиги, кундалик ҳаёт билан боғлиқ ишлаб чиқариш корхоналари бўлган. Бундай корхоналар қаторига сув тегирмони, жувозхона, осийёиоб–шолини пўстлоғидан ажратадиган сув тегирмони, қоғоз ишлаб чиқарадиган қурилмалар, темирчилик устахоналари киради. Улар вазифасига қараб турли қурилмалардан ташкил топган. Қурилмалар махсус хоналарга жойлаштирилган. Уларни ўрнатишда махсус талабларни ҳам эътиборни олишган. Жумладан, тегирмон учун (ажратилган) қурилма иморатининг остидан албатта сув ўтиши лозим бўлган, чунки тегирмон тоши билан ўкнинг парраклари сув ёрдамида айлантиради. Тегирмон иморатининг ички кўринишида сув кўринмайди. Парракнинг сувга туширилиши учун махсус от–ёғоч номли қурилма мавжуд. Интерьерда тегирмон қурилмаси асосан битта вертикал ўқда жойлашган. Шунинг учун ҳам у хонада кўп жойни эгалламайди. Тегирмон қурилмасининг икки ёни ва олд қисми очиқ бўлиши унинг иш жараёнида қулайлигини ҳамда хавфсизлигини таъминлаган. Хонанинг қолган қисми, кўпроқ бурчаклари тегирмоннинг иш жараёни учун зарур ашёлар сақлашга мўлжалланган. Тегирмонлар бир нечта хонани ташкил қилиши ҳам мумкин. Улардан биттаси ун чиқариш хонаси бўлган, қолганлари дам олиш, дон сақлаш, тайёр махсулот сақлашга мўлжалланган.

Умуман, ишлаб чиқариш корхоналари композицияси ички кўриниши, улардаги қурилмалар тузилиши билан белгиланган, қурилмалар иш жараёнига қараб хонанинг ўртасида, бурчагида, ён қисмида жойлашган. Қурилмаларни жойлаштиришда уларнинг иш жараёни қулай бўлишига ҳам эътибор берилган.

IV–БОБ.

ТАДҚИҚОТ ОБЪЕКТЛАРИ АРХИТЕКТУРАСИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРДАН ЗАМОНАВИЙ АРХИТЕКТУРАДА Фойдаланиш бўйича таклифлар

Ўзбекистон худудидаги тарихий шаклланган маиший турмуш, хўжалик, ишлаб чиқариш ва муҳандислик иморатлари ва иншоотларининг архитектураси нафақат ушбу объектларнинг ўзига хос меъморий типологияси билан, балки ўзбек халқининг ижтимоий–тарихий ривожланиши, унинг давлатчилик сиёсати, маданияти, урф–одатлари ва турмуш тарзи ҳамда табиий–иқлимий шароитлари билан ҳам белгиланганки, бу объектлар ўтмишимиз тарихида ушбу омилларга хос шаклланган ва ривожланиб келган.

Шунинг учун ҳам бу объектларни комплекс илмий ўрганиш ўзбек халқининг ўтмишига, унинг маиший турмуши, муҳандислик ва қурилиш маданиятига чуқур назар солиш, тарихий меъморий қадриятларни аниқлаш ва белгилаш, ушбу объектлар қатламига кирган, бироқ илгари ўрганилмаган баъзи иншоотлар ва қурилмаларни (қуруқ ҳаммом, обзан, гармоба, сардоба, яхданги)ларни ўрганиш ва умуман шаҳар ва қишлоқлар худудини ободонлаштириш, янги анъанавий ирригация ва суғориш тизимларини яратиш имконини беради. Бу эса улардан Ўзбекистон Республикасининг замонавий ҳаётида, замонавий меъморчилик ва шаҳарсозликни ривожлантиришда ўзбек халқининг тарихий анъанавий қадрият ва услубларига таяниш, уларни эътиборга олиш ва улардан унумли фойдаланиш учун асос яратади.

Ана шу нуқтаи назардан келиб чиққан ва юқорида ўтказилган комплекс масалаларни тадқиқ қилган ҳолда биз замонавий меъморчилик–қурилиш, ободончилик амалиётида фойдаланиш учун қуйидагиларни таклиф қиламиз:

- Ўзбекистоннинг чўл ва дашт текис зоналарида сувни тежаш мақсадида тарихий коризлар каби усти ёпиқ ер усти ва ер ости суғориш қурилмаларидан фойдаланишни йўлга қўйиш;

- қишлоқ жойларида ҳозиргача сақланган ер ости сувларини йиғиш ва тўпловчи махсус тарихий қурилмалар–сардобаларни таъмирлаш ва қайта тиклаш;

- Ўзбекистоннинг қишлоқ ва шаҳарлари, боғ–парклари шароитида юқорига анъанавий сув кўтаргич қурилмалари–чиғир ёки чархпалаклардан фойдаланиш, улар ёрдамида меъморий–ландшафт муҳитда қулай микроиқлим яратиш, бундай қурилмаларни қишлоқ ҳовлиларида ҳам яратиш мақсадга мувофиқдир;

- ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида, айниқса, қишлоқ ва туманларда тотли нонларни тайёрлаш учун анъанавий арзон қурилмалар–тандирлардан фойдаланиш;

- энерготежамли иншоот сифатида, ҳамда шафобахш–гигиеник иморат тарзида республикамизнинг шаҳар ва қишлоқларида анъанавий халқ ҳаммомларини қуриш заруратини қўллаб–қувватлаш;

- Республиканинг Хива ва Ургенч, Хозарапс каби ўта иссиқ иқлимли шаҳарларида янги экспериментал уйларни қуришда хоналарга соқув нам ҳавони киритиш ва шамоллатиш мақсадида совуқ ҳавони тутиб қолувчи ва уни хоналарга тарқатувчи “Улли айвон” ва ер ости қурилмаси–“бадгирд”лардан фойдаланиш;

- Мева ва сабзавотларни сақлаш учун энерготежамли анъанавий ер ости қурилмалари–“яхдан”ларни қўллаш;

- Республикамизнинг шаҳар ва қишлоқларида анъанавий “Чорбоғ” услубидаги боғ–паркларни яратиш мақсадида Ўзбекистон ҳудудида тарихий ривожлантирилган суғориш ва микроиқлим яратиш қурилмалари–ҳовузлар ва фавворалар ҳамда табиий тошлик тиргак деворлардан кенг фойдаланишни таклиф қиламиз.

ЯКУНИЙ ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

Ўзбекистон худудидаги тарихий шаклланган маиший турмуш, хўжалик, ишлаб чиқариш ва муҳандислик иморатлари ва иншоотларининг архитектураси нафақат ушбу объектларнинг ўзига хос меъморий типологияси билан, балки ўзбек халқининг ижтимоий–тарихий ривожланиши, унинг давлатчилик сиёсати, маданияти, урф–одатлари ва турмуш тарзи ҳамда табиий–иқлимий шароитлари билан ҳам белгиланганки, бу объектлар ўтмишимиз тарихида юқоридаги омилларга хос шаклланган ва ривожланиб келган.

Ўзбекистон худудидаги мавжуд табиий–иқлим шароитлари (иссиқ, қуруқ иқлим, сувсиз дашт ва чўл зоналарининг кўплиги, ўрмон ва дарахтсимонлар ресурсининг этишмаслиги, тоғ ва тоғолди зоналарининг мавжудлиги, кучли zilзила ва бош.) бу ўлкада қадимдан хўжалик ва суғориш иншоотлари, маиший турмуш иморатлари, боғдорчилик ва ишлаб чиқариш иншоотларининг шаклланишига сабаб бўлган.

Шунинг учун ҳам бу объектларни комплекс илмий ўрганиш ўзбек халқининг ўтмишига, унинг маиший турмуши, муҳандислик ва қурилиш маданиятига чуқур назар солиш, тарихий меъморий қадриятларни аниқлаш ва белгилаш, ушбу объектлар қатламига кирган, бироқ илгари ўрганилмаган баъзи иншоотлар ва қурилмаларни (қуруқ ҳаммом, обзан, гармоба, сардоба, яхтанги)ларни ўрганиш ва умуман шаҳар ва қишлоқлар худудини ободонлаштириш, янги анъанавий ирригация ва суғориш тизимларини яратиш имконини беради. Бу эса улардан Ўзбекистон Республикасининг замонавий ҳаётида, замонавий меъморчилик ва шаҳарсозликни ривожлантиришда ўзбек халқининг тарихий анъанавий қадрият ва услубларига таяниш, уларни эътиборга олиш ва улардан унумли фойдаланиш учун асос яратади.

Ўзбекистон ўтмишда шифобахш чўмилиш уйлариининг борлиги узок тоғли туманлардаги халқимизнинг чашма булоқлар қошида жўнгина

бинолар куриб, улардан соғломлаштириш воситаси сифатида фойдаланилганлигидан далолат беради. Буни эса ҳозирда кенг тарқалган замонавий сув шифохоналарининг халқимиздаги илк тимсоли деб қарашимиз мумкин.

Эндиликда биз ана шундай шифобахш чашмаларни асраб–авайлаб муҳофаза қилишимиз, улардан тиббий мақсадларда фойдаланиш йўллари ахтаришимиз лозим.

Ана шу нуқтаи назардан келиб чиққан ва юқорида ўтказилган комплекс масалаларни тадқиқ қилган ҳолда биз замонавий меъморчилик–қурилиш, халқ хўжалигини ривожлантириш ва ободончилик амалиётида фойдаланиш учун **қуйидагиларни таклиф қиламиз:**

- Ўзбекистоннинг чўл ва дашт текис зоналарида сувни тежаш мақсадида тарихий коризлар каби усти ёпиқ ер усти ва ер ости суғориш қурилмаларидан фойдаланишни йўлга қўйиш;

- қишлоқ жойларида ҳозиргача сақланган ер ости сувларини йиғувчи ва тўпловчи махсус тарихий қурилмалар–сардобаларни таъмирлаш ва қайта тиклаш;

- Ўзбекистоннинг қишлоқ ва шаҳарлари, боғ–парклари шароитида юқорига анъанавий сув кўтаргич қурилмалари–чиғир ёки чархпалаклардан фойдаланиш, улар ёрдамида меъморий–ландшафт муҳитда қулай микроиқлим яратиш, бундай қурилмаларни замонавий боғ–парклар ва қишлоқ ҳовлиларида ҳам яратиш мақсадга мувофиқдир;

- ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида, айниқса, қишлоқ ва туманларда тотли нонларни тайёрлаш учун анъанавий арзон қурилмалар–тандирлардан фойдаланиш;

- энерготежамли иншоот сифатида, ҳамда шафобахш–гигиеник иморат тарзида республикамизнинг шаҳар ва қишлоқларида анъанавий халқ ҳаммомларини қуриш заруратини қўллаб–қувватлаш;

- Республиканинг Хива ва Ургенч, Хозарапс каби ўта иссиқ иқлимли шаҳарларида янги экспериментал уйларни қуришда хоналарга

соқув нам ҳавони киритиш ва шамоллатиш мақсадида совуқ ҳавони тутиб қолувчи ва уни хоналарга тарқатувчи “Улли айвон” ва ер ости қурилмаси– “бадгирд”лардан фойдаланиш;

- Мева ва сабзавотларни сақлаш учун энерготежамли анъанавий ер ости қурилмалари–“яхдан”ларни қўллаш;

- Республикамининг шаҳар ва қишлоқларида анъанавий “Чорбоғ” услубидаги боғ–паркларни яратиш мақсадида Ўзбекистон ҳудудида тарихий ривожлантирилган суғориш ва микроиқлим яратиш қурилмалари– ҳовузлар ва фавворалар ҳамда табиий тошлик тиргак деворлардан кенг фойдаланишни таклиф қиламиз.

Шу билан бирга диссертацияда тадқиқ этилган тадқиқот объектлари типологиясига кирган иншоот ва иморатлар намуналарини кенг оммага ташвиқот қилиш ва кўрсатиш учун республикада илк бор “Этнографик парк” ташкил этиб, унга хорижий ва маҳаллий туристларни жалб қилишни ҳам тавсия этамиз. Мазкур боғ ўз таркибига анъанавий “чорбоғ”, “чорчаман”, “чортоқ” услубларида бунёд этилган миллий меъморий боғни ҳамда “топиар” услубида яратилган сайргоҳни, шунингдек ўзбек фольклор халқ ансамбллари қабул қиладиган майдонлар билан таъминланиши мақсадга мувофиқдир.

Бундай боғни биз Самарқанднинг қадимда “Конигул” деб аталган, ҳозирда эса “Сари Осиё” дейиладиган жойда, яъни Самарқанднинг қадимги қоғоз жувози қайта тикланган серсув ҳудудда ташкил этишни таклиф қиламизки, бу паркда қадимий қоғоз жувози ҳам ишлаб турсин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Итимоий–гуманитар адабиётлар, давлат қонунлари ва фармойишлари

1. **Каримов И.А.** Буюк маънавия–енгилмас куч.–Тошкент: “Ўзбекистон”, 2008.
2. **Каримов И.А.** Она юртимиз бахту–иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш–энг олий саодатдир.–Тошкент: “Ўзбекистон”, 2015.
3. Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Қонуни (2001 йил 18–сентябр, 192–сонли).

Махсус адабиётлар

4. **Алимов Ў.** Ўрта асрларда Мовароуннаҳрда боғчилик хўжалиги тарихи.–Т.: Фан, 1984.
5. **Андреев М.С.** Некоторые результаты этнографической экспедиции в Самаркандскую область в 1921 г.//Изв. Туркестанского отдела РГО.–Т., 1924. Т. XVII/
6. **Антонова Е.В.** Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии.–М.: Наука, 1984.
7. **Ахмедов Б.** История Балха (XVI – первой половины XVIII в.).–Тошкент, 1982.
8. **Байпаков К.М.** Средневековый Отрар//Градостроительство и архитектура.–Т.: Фан, 1989.
9. **Бартольд В.В.** История культурной жизни Туркестана. Соч.Ч.1.–М., 1963.
10. **Бартольд В.В.** Сочинения. Т.2.Ч.1.–М., 1963.
11. **Бобурнома расмлари.**–Т.: Фан, 1978.
12. **Боқиев М.** Кориз.//Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Том 5.–Т., 2003.–41–бет.

13. **Воронина В.Л.** Народные традиции архитектуры Узбекистана.–М., 1951.
14. **Зохидов П.Ш.** Меъмор олами.–Т., 1996.
15. **Маньковская Л.Ю.** Типологические основы зодчества Средней Азии (IX–XX).–Т.: Фан, 1980.
16. **Массон М.Е.** Проблема изучения цистерны–сардаба.–Тошкент, 1935.
17. **Мухуммаджонов А.** Ўзбекистоннинг қадимги гидротехник иншоотлари.–Т.: “Ўзбекистон”, 1997.
18. **Миниатюра Мавераннахра.**–Л.: Аврора, 1980.
19. **Нархаший.** Абу бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Нархаший. Бухоро тарихи.–Т.: Фан, 1966.
20. **Назилов Д.А.** Архитектура горных районов Узбекистана.–Т.: Фан 1984.
21. **Назилов Д.А.** Зодчество горных районов Средней Азии.–Т., 1999.
22. **Нозилов Д.А.** Уста усталар ҳақида дилкаш қиссалар.–Т.: Фан 1996.
23. **Нозилов Д.А.** Ўрта Осиё дизайни тарихидан.–Т.: Фан, 1998.
24. **Нозилов Д.А.** Марказий Осиё меъморчилигида интерьер.–Т., 2005.
25. **Норматов Б., Носиров У.** Чархпалак.//Ўзбек миллий энциклопедияси. Том 9.–Т., 2005.–57–бет.
26. **Пугаченкова Г.А.** Зодчество Центральной Азии. XV век.–Тошкент, 1976.
27. **Ремпель Л.И.** Далёкое и близкое.–Т., 1981.
28. **Ртвеладзе Е.** Великий шёлковый путь. Древность и ранее средневековье.–Т., 1999.
29. **Талызин Ф.Ф.** По Ирану и Ираку.–Москва, 1953.

30. Уралов А. Архитектура лечебно–целебных учреждений средневековой Центральной Азии и стран зарубежного Мусульманского Востока.–С., 2013.

31. Уралов А.С., Саидов И.М. Ўрта Осиё меъморий ёдгорликлари–ватанимиз тарихини ўрганишнинг моддий манбалари.–Самарканд, 2009.

32. Ўралов А. Ўтмишдаги даволаш ва шифобахш муассасалар.–Т., 1990.

33. Ўралов А. Халқ хаммомлари.–Т., 1987.

34. Ўралов А., Қодирова Т. Ўрта Осиё архитектура ёдгорликларининг типологик асослари.–Т., 2013.

35. Уралов А. Гражданское зодчество средневековой Азии (общественные здания и сооружения). Автореферат дисс. на соис. уч. степени док. арх.–Т., 1998.

36. Қобилов Э. Кориз.//Жаннатмакон газетаси, 2008 йил 13 август сони.

37. Табари. Ат–Табара. Извлечения из “Тарих аррасул вал мулук”.//МИТТ.Т.1.–Л., 1939.

Интернет сайтлари:

38. <http://www.natlib.uz> (Национальная библиотека Узбекистана)

39. <http://www.ziyoney.uz> (информационный портал образования)